

ગુજરાતી

(પ્રથમ ભાષા)

ધોરણ 10

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો, વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 34.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિધાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર- 382010

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી મનસુખ સલ્લા

લેખન-સંપાદન

ડૉ. રમેશ પંડ્યા (કન્વીનર)

ડૉ. પિન્કીબહેન પંડ્યા

ડૉ. અજયસિંહ ચૌહાણ

શ્રીમતી હેતલબહેન નાયક

ડૉ. સંતોષ દેવકર

ડૉ. રામદેવસિંહ ગોહિલ

ડૉ. અંજનાબહેન મોદી

શ્રીમતી ભારતીબેન જાની

સમીક્ષા

ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ

ડૉ. નરેશ કે. શ્રીમાળી

શ્રી હિનાબહેન શુક્લ

શ્રીમતી પુષ્પાબહેન જે. જોશી

ડૉ. રાજેશ વણકર

શ્રી લલિતભાઈ બગડા

શ્રી જસુબહેન પરમાર

શ્રી તળશી એમ. મકવાણા

શ્રી લાલજીભાઈ એ. પરમાર

શ્રી તખુભાઈ સાંડસુર

શ્રી ધરમસિંહ પરમાર

શ્રી મંગળદાસ મકવાણા

શ્રી મીનાબહેન બ્રહ્મભટ્ટ

સંયોજન

ડૉ. કિષ્ના દવે

(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી આશિષ બોરીસાગર

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીખાચિયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન. સી. ઈ. આર. ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણવિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર કરાયેલા જુદા જુદા વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ ધોરણ 10, ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા)નું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સ્તરે અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. લેખક-સંપાદક સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રતની નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. લેખક-સંપાદકોએ રાજ્યના પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજજ્ઞો દ્વારા સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષાના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મંજૂરી-ક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી-અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

નવા અભ્યાસક્રમમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિ અને લેખન અંગેની વિગતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભાષાની ખૂબીઓ સમજે અને વધુ મહાવરો કરે તથા તેમની સંવેદનશીલતા કેળવાય તેવી કૃતિઓ પસંદ કરવા અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. શિક્ષક વર્ગખંડમાં કૃતિ રજૂ કરતી વખતે કઈ કઈ કાળજી લે તે અંગેની વિગતો પણ આ વખતે ઉમેરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

ડૉ. એમ. આઈ. જોષી

નિયામક

તા.25-07-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી ડૉ. એમ. આઈ. જોષી, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-(ક)

અનુક્રમણિકા

1.	વૈષ્ણવજન	(પદ)	નરસિંહ મહેતા	1
2.	રેસનો ધોડો	(નવલિકા)	વર્ષા અડાલજા	4
3.	શીલવંત સાધુને	(ભજન)	ગંગાસતી	11
4.	ભૂલી ગયા પછી	(એકાંકી)	રઘુવીર ચૌધરી	14
●	વ્યાકરણ : એકમ-1 ધ્વનિશ્રેણી, જોડણી, સમાસ, સંધિ			22
5.	દીકરી	(ગઝલ)	અશોક ચાવડા 'બેદિલ'	40
6.	વાઈરલ ઇન્ફેક્શન	(નિબંધ)	ગુણવંત શાહ	43
7.	હું એવો ગુજરાતી	(ગીત)	વિનોદ જોશી	48
8.	છત્રી	(હાસ્યનિબંધ)	રતિલાલ બોરીસાગર	51
●	વ્યાકરણ : એકમ-2 ક્રિયાવિશેષણ			56
9.	માધવને દીઠો છે ક્યાંય ?	(ઊર્મિગીત)	હરીન્દ્ર દવે	60
10.	ડાંગવનો અને...	(નિબંધ)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	63
11.	શિકારીને	(ઊર્મિકાવ્ય)	કલાપી	68
12.	ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ	(આત્મકથાખંડ)	ચંદ્રકાંત પંડ્યા	71
●	વ્યાકરણ : એકમ-3 વાક્યપ્રકાર: કર્તરિ, કર્મણિ, ભાવે અને પ્રેરક			77
13.	વતનથી વિદાય થતાં	(સોનેટ)	જયંત પાઠક	84
14.	જન્મોત્સવ	(નવલિકા)	સુરેશ જોષી	87
15.	બોલીએ ના કાંઈ	(ગીત)	રાજેન્દ્ર શાહ	92
16.	ગતિભંગ	(લઘુકથા)	મોહનલાલ બા. પટેલ	95
17.	દિવસો જુદાઈના જાય છે	(ગઝલ)	'ગની' દહીંવાલા	98
●	વ્યાકરણ : એકમ-4 અંલકાર			101
18.	ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ	(નવલકથાખંડ)	પન્નાલાલ પટેલ	106
19.	એક બપોરે	(ઊર્મિકાવ્ય)	રાવજી પટેલ	114
20.	વિરલ વિભૂતિ	(ચરિત્રનિબંધ)	આત્માર્પિત અપૂર્વજી	117
21.	ચાંદલિયો	(લોકગીત)	-	122
22.	હિમાલયમાં એક સાહસ	(પ્રવાસ)	જવાહરલાલ નહેરુ	125
23.	દુહા-મુક્તક-હાઈકુ	(દુહા-મુક્તક-હાઈકુ)	રઈશ મણિયાર, બરકત વીરાણી, મુરલી ઠાકુર, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	129
24.	ઘોડીની સ્વામીભક્તિ	(લોકકથા)	જોરાવરસિંહ જાદવ	134
●	એકમ-5 લેખન કૌશલ: અર્થવિસ્તાર, અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ અને નિબંધ			139
● પૂરક વાચન ●				
1.	બહાદુર બાળકો	(પ્રેરક પ્રસંગો)	સંકલિત	144
2.	નદીવિયોગ	(લલિત નિબંધ)	પ્રફુલ્લ રાવલ	146
3.	તારે પગલે	(ઊર્મિકાવ્ય)	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	148
4.	મારી બા	(ચરિત્ર)	શરીફા વીજળીવાળા	149
5.	વીરભૂમિ	(એકાંકી)	અરવિંદ પંડ્યા	153

નરસિંહ મહેતા

(સમય: ઈ.સ. પંદરમી સદી)

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના તળાજામાં થયો હતો. તેમની કર્મભૂમિ જૂનાગઢ હતી. તેમના જીવન વિશે આધારભૂત વિગતો મળતી નથી. તેઓ ‘આદિકવિ’ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ ઉત્તમ ઊર્મિકવિ છે. તેમની ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘હાર’, ‘હૂડી’, ‘મામેરું’, ‘શ્રાદ્ધ’ જેવી ચરિત્રાત્મક કાવ્યરચનાઓ છે. એમનાં પદ ‘પ્રભાતિયાં’ તરીકે જાણીતાં છે. ‘ચાતુરીઓ’, ‘હિંડોળાનાં પદ’, ‘વસંતનાં પદ’, ‘કૃષ્ણલીલાનાં પદ’ વગેરે તેમની રચનાઓ છે. એમનાં પદોમાં ઉપનિષદ્વાણીનું ભાષાબળ છે.

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનાં અનેક પદો સદીઓથી ગુજરાતની પ્રજાના હૈયે અને હોઠે વસેલાં છે. ‘વૈષ્ણવજન’ પદ ગાંધીજીને અતિ પ્રિય હતું. એ કારણે ગુજરાત બહાર ભારત અને વિશ્વમાં પણ આ પદ જાણીતું થયું છે. આ પદમાં વૈષ્ણવજન એટલે કે સાદી ભાષામાં જેને ભગવાનનો માણસ અથવા સજ્જન કહીએ છીએ, એનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. જે બીજાનું દુઃખ જાણે, કોઈની પર ઉપકાર કરે છતાં મનમાં અભિમાન ન રાખે, બધાંને માન આપે, કોઈની નિંદા ન કરે, મન-વચન-કર્મથી શુદ્ધ હોય, બધાં તરફ સમભાવ રાખનાર હોય, પરસ્ત્રીને માતાની દૃષ્ટિથી જુએ, અસત્ય વચન ન બોલે, બીજાના ધનને હાથ પણ ન અડાડે, મોહ-માયા ત્યાગી દીધાં હોય અને મનમાં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો હોય, લોભ-કપટ-કામ-ક્રોધરહિત હોય તે ખરો સજ્જન છે. એવા માણસના દર્શનથી આપણી ઈકોતેર પેઢી તરી જાય.

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે;
વાય, કાછ, મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામ-ક્રોધ નિવાર્યા રે;
ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યા રે.

(‘નરસિંહ મહેતાનાં શ્રેષ્ઠ પદ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જન-માણસ, વ્યક્તિ; સકળ-બધું, સઘળું; પીડ-પીડા, દુઃખ; પરાયું-બીજાનું, પારકું; તૃષ્ણા- લાલસા, ઈચ્છા; જનની-જન્મ આપનારી માતા, જનેતા; જિહ્વા-જીભ, (અહીં) વાણી; તન-શરીર, દેહ; વણલોભી-લોભ વિનાનું

તળપદા શબ્દો

આણે-લાવે; વાય-વાણી; કાછ-કાછડી, (અહીં) ચારિત્ર્ય; ધન-ધન્ય, ભાગ્યશાળી; નવ-ના, નહીં ભણે-કહે, બોલે;
ઝાલે-પકડે, લે; કેની-કોઈની

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ઉપકાર×અપકાર; અસત્ય×સત્ય; વણલોભી×લોભી; અભિમાન×નિરભિમાન

રૂઢિપ્રયોગ

તાળી લાગવી એકતાન થવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

લોભ વગરનું વણલોભી; સમાનદૃષ્ટિ રાખનાર સમદૃષ્ટિ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) નીચેનામાંથી કઈ બાબત વૈષ્ણવજનને લાગુ પડતી નથી ?

(A) બીજાના દુઃખને સમજી શકે છે.

(B) નિરભિમાની હોય છે.

(C) અભિમાની હોય છે.

(D) કોઈની પણ નિંદા કરતા નથી.

(2) વાય, કાછ, મન નિર્મળ રાખે એટલે...

(A) વાણી, ચારિત્ર્ય અને મનને કપટથી દૂર રાખે

(B) વાણી, કાયા અને મનને કપટી બનાવે

(C) વાણી, ચારિત્ર્ય અને મનને સ્થિર રાખે

(D) વાણી, કાયા અને મનને ચંચળ રાખે

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) “સકળ તીરથ તેના તનમાં રે” - પંક્તિનો અર્થ જણાવો.

(2) મોહમાયા કોને સ્પર્શી શકતાં નથી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) કોનાં દર્શન કરવાથી એકોતેર પેઢી તરી જાય છે ?

(2) પરસ્ત્રી જેને માત રે - પંક્તિ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત - આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવજનનાં કયાં - કયાં લક્ષણો જણાવે છે ? તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે,”

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ આ કાવ્યમાં જાણે, માણે, કેની, તેની, મનમાં, તનમાં, નિવાર્યા, તાર્યા જેવા પરિચિત શબ્દોથી અંત્યાનુપ્રાસ રચ્યો છે. તેની સાથે ‘રે’નો વિનિયોગ કાવ્ય પંક્તિઓમાં લયનો હિલ્લોળ મૂકી દે છે. લયને કારણે કાવ્ય વધુ અસરકારક બન્યું છે.
- કવિએ વૈષ્ણવજન કેવા હોય ? - એ બાબત સમજાવતાં કહ્યું છે ‘મન અભિમાન ન આણે’, ‘પરધન નવ ઝાલે હાથ’, ‘મોહમાયા વ્યાપે નહિ’ અહીં નકાર માટેની ત્રણ વિવિધતા ન, નવ, નહિ - થી દર્શાવાઈ છે જે તમે નોંધ્યું હશે.
- અંતિમ પંક્તિઓમાં નકાર સૂચવવા ‘વણ’ અને ‘રહિત’ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પ્રાર્થનાસભામાં ‘પ્રભાતિયાં ગાન’નો કાર્યક્રમ રાખો.
- વૈષ્ણવજન પદ કંઠસ્થ કરો.
- પ્રવાસ આયોજનમાં જૂનાગઢ, તળાજા, ગોપનાથની મુલાકાત ગોઠવો અને નરસિંહ મહેતાના જીવન સાથે સંકળાયેલી બાબતોની વિશેષતા સમજો.
- નરસિંહ મહેતાનાં પદોની ઓડિયો - વીડિયો સીડી મેળવીને કે યુ-ટ્યૂબ જેવા માધ્યમનો ઉપયોગ કરી વર્ગખંડમાં તે સાંભળવાનું ગોઠવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વૈષ્ણવજન એટલે હરિનો માણસ (ભક્ત) કેવો હોય તેનાં લક્ષણો નરસિંહ મહેતાએ આ ભજનમાં દર્શાવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આવા વૈષ્ણવજનના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય તે માટે શિક્ષકે સ્વયં આચરણ કરી વિદ્યાર્થીઓને આદર્શ પૂરો પાડવો.

દયારામનું ‘વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે’ પદ મેળવી બંને કાવ્યોનો તુલનાત્મક પદ્ધતિથી રસાસ્વાદ કરાવી શકાય.

વર્ષા અડાલજા

(જન્મ: 10-4-1940)

વર્ષા ગુણવંતરાય આચાર્યનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. તેમણે આકાશવાણી મુંબઈમાં પ્રવક્તા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. રંગભૂમિ સાથે પણ સંકળાયેલાં હતાં. ‘ગાંઠ છૂટ્યાની વેળા’, ‘અણસાર’, ‘ખરી પડેલો ટહુકો’, ‘રેતપંખી’, ‘મારે પણ એક ઘર હોય’ ‘કોસ રોડ’ એ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘એ’, ‘સાંજને ઉંબર’, ‘વર્ષા અડાલજાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ તેમના નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહો છે. નાટક અને નિબંધમાં પણ તેમનું પ્રદાન છે. તેમને સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

શિક્ષણનો પાયાનો સિદ્ધાંત આનંદ આપવાનો છે. બાળકને સારો માણસ બનાવવાનો છે. વાલીઓની અપેક્ષાઓને કારણે આજનું શિક્ષણ વધુ સ્પર્ધાત્મક બન્યું છે, પરિણામે નાનપણથી જ વધુ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાના ભારણને કારણે તેનું બાળપણ છિનવાઈ જાય છે. એ બાબતે લાલબત્તી ધરતી આ વાર્તા છે. બાળકોને પોતાની રીતે વિકસવા દેવાની શીખ આ કૃતિમાંથી મળે છે. ઘડપણમાં માતા-પિતાને પૈસા કરતાં પોતાના સંતાનોના સહારાની વધુ અપેક્ષા હોય છે. ડોક્ટર બનીને પરદેશ જનાર છોકરા કરતાં દેશમાં રહીને પરિવાર સાથે આનંદથી રહેતો દીકરો કુટુંબ, સમાજ અને દેશ માટે વધુ આવકાર્ય છે એવા ઘણા મુદ્દાઓ પર પ્રકાશ પાડતી આ વાર્તા છે.

વિનુકાકા વાતવાતમાં હંમેશાં કહેતા, નિશાન ઊંચું રાખવું જોઈએ. અંકિત પ્લાસ્ટિકની લાંબી ગન, ઉપર ઝુમ્મર તરફ તાકીને પૂછતો, અંકલ આટલું ઊંચું ?

- ચાલ બદમાશ ક્યાંનો !

વિનુકાકા ગન લઈ લેતા, પછી નાનકડા અંકિતને બાજુમાં બેસાડી સમજાવતા. બેટા, સામાન્ય તો બધા ભણે, જીવે પણ લાંબી લાંબી ડિગ્રી મેળવે, હરીફાઈઓમાં ચંદ્રક લાવે, ટી.વી. અખબારમાં ઈન્ટરવ્યૂ અને ફોટા આવે, બસ તબ ક્યા બાત હૈ !

અંકિત થોડું સમજે, ન સમજે. પણ મને અને સંજયને સંતોષ થતો. અંકિતને સલાહ-શિખામણ આપવાની અમારે જરૂર ન રહે. ઘણી વાર બાળકોને મા-બાપની વાતો કચકચ લાગતી હોય છે. જ્યારે વિનુકાકા અંકિત અને એમના પુત્ર સૌરભને જુદી જુદી રમતો રમાડે, ચોકલેટ આપે અને પછી આવી બધી વાતો કરે. બંનેની ઉંમરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો. સાંજે માથે બેસીને હોમવર્ક પણ કરાવે પછી ટી.વી. પર નેશનલ જ્યોગ્રાફિક કે રિસ્કવરી ચેનલ મૂકે. મંજુકાકી ઘણીવાર કંટાળી જતાં.

- તમે તો છોકરાંને જાણે જેલમાં પૂર્યા છે. રમવા જવા દો ને ! એની ઉંમરનાં છોકરાંઓ સાથે જરા ભળવા તો દો. બાળક છે.

- સામાન્ય છોકરાંઓ સાથે રમીને એને શી પ્રાપ્તિ થવાની છે ?

- નિર્ભેળ, નિર્દોષ આનંદની.

- જો અત્યારે એના ચહેરા પર આનંદ જ છે ને !

- કપાળ તમારું. એ આનંદ આઈસ્ક્રીમનો છે. ચોવીસ કલાક ચોકી કરશો એટલે છોકરો ભણેશરી થઈ જવાનો છે ?

- મંજુ, મૂર્તિને કંડારવી પડે છે. દુનિયા તેજ ગતિથી દોડી રહી છે. તીવ્ર હરીફાઈ છે બધાં ક્ષેત્રમાં.

- તો ?

- અરે તો ? લક્ષ્યાંક પર પહોંચવું હોય તો ઘોડો દોડાવવો પડશે મંજુ. હારી ગયેલાનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.

- હે ભગવાન ! તમારા ભેજામાં ક્યાંથી આ ભૂસું ભરાયું છે ? ગયે મહિને એસ.એસ.સી.નું પરિણામ આવ્યું. ઝૂંપડપટ્ટીનો છોકરો પહેલો આવ્યો કે નહીં !

- તારી સાથે માથાકૂટ નક્કામી છે. આવતા મહિનાથી સૌરભના કમ્પ્યુટર ક્લાસ શરૂ થશે.

મંજુકાકી વીફર્યા.

- અત્યારથી પાંચમા ધોરણથી ક્લાસ ? સૌરભ, ના પાડી દે બેટા પપ્પાને, જોઉં છું કેમ તને પરાણે લઈ જાય છે ?

સૌરભે તરત કહી દીધું.

- ના મમ્મી મારે કમ્પ્યુટર શીખવું જ છે, પછી ક્લાસમાં મારો વટ પડી જશે.

મંજુકાકીએ બે હાથ જોડ્યા.

- હે માતાજી ! બાપ-દીકરા બેયને સાથે સદ્બુદ્ધિ આપજે.

એ સાંજે વિનુકાકા ઘરે આવ્યા. આમ તો એક જ મકાનમાં ઉપર-નીચે અમે રહીએ અને સૌરભ સાથે અંકિતનેય ઘણી વાર એ ભણાવે એટલે એમના આવવાની નવાઈ નહોતી. પણ આજે તો એ ખાસ આવ્યા હતા. એમનો આગ્રહ હતો કે સૌરભની સાથે અમારે અંકિતનેય કમ્પ્યુટરના ક્લાસમાં દાખલ કરવો.

હું અને સંજય ખુશ થયા. વિચાર સરસ હતો, જોકે ફી ઘણી વધારે લાગી. પણ સંતાનના ભવિષ્ય માટે થોડી વધુ મહેનત કરીશું વિચારી અમે પણ સંજયને કમ્પ્યુટર ક્લાસમાં દાખલ કર્યો. અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ સાંજે બે કલાક અને રવિવારે ચાર કલાક. જોકે અંકિત નારાજ હતો પણ બાળક પોતાનું ભલુંબૂરું ક્યાંથી સમજી શકે ? ઘરથી નજીકના બાલમંદિરમાં હું સાંજે ગરીબ વસ્તીનાં બાળકોને ભણાવતી હતી. એ કામ માટે પગારનો તો કોઈ સવાલ જ નહોતો. હું ખૂબ ઉમળકાથી એમને ભણાવતી હતી. એ બાળકો પણ મારી સાથે હળી ગયાં હતાં. તોય ભારે હૃદયે મેં એ કામ છોડી દીધું અને અંકિતની ફી માટે ટ્યુશન કરવા લાગી.

હું સંજયને ઘણી વાર કહેતી, આપણે કેટલાં નસીબદાર છીએ કે વિનુકાકા આપણા પાડોશી છે ? સૌરભ સાથે અંકિતનુંય ઘડતર થઈ રહ્યું છે.

- શેનું ઘડતર નીનાબહેન ?

એક દિવસ મંજુકાકીએ રીતસર મારી પર હલ્લો કર્યો.

- આ ટાંકણાં ટોચી ટોચીને બિચારા જીવને શી પીડા થાય છે તે તમને નથી દેખાતી ?

- જુઓ મંજુબહેન, આપણે મધ્યમ વર્ગનાં માણસ. તમારી - મારી કોઈ ઈન્ડસ્ટ્રી નથી કે દીકરાને સીધો એરકન્ડિશન્ડ કેબિનમાં બેસાડી દઈએ. અત્યારથી મહેનત નહીં કરીએ તો એ લોકો આગળ કેમ આવશે ?

મંજુબહેનની આંખ ભીની થઈ ગઈ.

- તમારી વાત હું નથી સમજતી ? હું મા છું, દુશ્મન તો નથી ને ?

- તો પછી...

- પણ ખરું પૂછો તો હું એકલી પડી ગઈ છું. એ બાપ-દીકરાની જાણે અલગ દુનિયા છે અને હું માત્ર ઉંબરે ઊભી છું. મારા દીકરાને રેસના ઘોડાની જેમ દોડાવે છે.

- વિનુકાકાને તમારે માટે ખૂબ લાગણી છે.

- નહીં જાણતી હોઉં ? પણ કોણ જાણે મનમાં ઊંડે ઊંડે ખોટું લાગે છે.

- અરે ના, ના મંજુકાકી, થોડા વખતમાં બધું ઠીકઠાક થઈ જશે.

- તો તમારા મોંમાં ધી-સાકર. લ્યો જાઉં ?

મંજુકાકી ઉતાવળે ગયાં પણ મારા મનમાં પ્રશ્ન મૂકી ગયાં. મંજુકાકીનું આવું વિચારવું ઠીક હતું ? હું તૈયાર થવા લાગી. અમારા ઘરથી થોડે દૂર નાનો બગીચો છે. સંજયને ઓફિસેથી આવતાં મોડું થવાનું હોય ત્યારે હું અને અંકિત... સાડીની પાટલી હાથમાં જ રહી ગઈ. કેટલા વખતથી અંકિત તો રમવાના વખતે મારી સાથે બગીચામાં રમવા આવ્યો જ નથી ! હીંચકા ખાવા તો એને ખૂબ ગમે. શનિ-રવિમાં દરિયાકાંઠે અચૂક જવાનું જ. અમે ત્રણ સાથે મળી રેતીમાં ઘર બનાવીએ પછી કુલફીની લિજજત. હું અરીસામાં મને જોઈ રહી. આ કોનું પ્રતિબિંબ હતું ? કે પછી હું... હું બદલાઈ ગઈ હતી ?

બારણે ઉપરાછાપરી ઘંટડી વાગી. સાડી જેમતેમ વીંટાળી દઈ મેં બારણું ખોલ્યું તો અંકિત. એકદમ નિમાણો એનો ચહેરો. ગભરાઈને મેં એને કપાળે હાથ મૂક્યો તો શરીર ગરમ. મેં એને તેડી લીધો, જલદી કપડાં બદલાવી સુવડાવી દીધો. દવા આપી, અને માથે હાથ પસવારતી બેસી રહી. અંકિત થોડી વારમાં તો ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો.

ફરી ઘંટડી. બારણું ખોલ્યું તો વિનુકાકા અને સૌરભ.

- અંકિત હજી શાળાએથી આવ્યો નથી ? કમ્પ્યુટર ક્લાસમાં જવાનું મોડું થાય છે.

- આજે ક્લાસમાં નહીં આવે. એને તાવ છે વિનુકાકા.

- દવા આપી ને ? બસ ત્યારે. મોકલો. આપમેળે સારું થઈ જશે. ચાલો હું જ ઉઠાડું!

તરત મેં કહ્યું,

- ના કાકા, ક્લાસ ક્યાં જવાના છે ? આજે નહીં તો કાલે. પણ તાવમાં અંકિતને નહીં મોકલું. કાલે શાળાએ પણ નહીં. નવાઈ પામી એ મને જોઈ રહ્યા.

- નીનાબહેન, તમે તો અંકિતને માયકાંગલો કરી મૂકશો. ચાલો, ઉઠાડો જોઉં. અત્યારથી પંપાળશો તો ભવિષ્યમાં કરશે શું ?

- એને મોટા થઈને ભવિષ્યમાં જે કરવું હોય તે ત્યારે એ નક્કી કરશે. પણ તાવમાં તો હું એને નહીં જ મોકલું !

વિનુકાકા કદાચ અંદર આવી જાય એ ડરથી બારણામાં જ ઊભા રહી મેં મક્કમતાથી કહ્યું, એ નારાજ થયેલા લાગ્યા. પણ હું તો કશું બોલી નહીં. એ ચાલી ગયા. હું સાંજની રસોઈમાં પરોવાઈ ત્યાં મેં ટી.વી.નો અવાજ સાંભળ્યો, નવાઈ પામી હું બહાર આવી. જોયું તો અંકિત ટી.વી. પરના કોઈ ગીતને રસપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો.

- અરે અંકિત બેટા, તારી તબિયત સારી નથી. તું આરામ કર જોઉં.

એણે હસીને કહ્યું,

- હવે મને સારું છે મમ્મી.

મેં કપાળે હાથ મૂક્યો તો તાવ ગાયબ. એણે મારો હાથ પકડ્યો. લાડથી કહ્યું,

- ચાલ ને મમ્મી ! ઘણા વખતથી આપણે બગીચામાં ગયાં નથી.

- પણ પછી તને તાવ અને તારું હોમવર્ક...

- હવે તાવ ઊતરી ગયો છે.

અમે બંને બગીચામાં ગયાં. એ સાંજે અંકિતે ખૂબ હીંચકા ખાધા.

કમ્પ્યુટર ક્લાસમાં પરીક્ષા થઈ. અંકિત માંડ પાસ થયો, સૌરભને સર્ટિફિકેટ ઓફ મેરિટ મળ્યું. એ સાંજે સંજય અંકિત પર પહેલી વાર ગુસ્સે થયો. વિનુકાકા આવ્યા. ઠપકાના સૂરે કહેવા લાગ્યા,

- આ બધું તમારા લાડનું પરિણામ છે નીનાબહેન. હવે આ વખતે હું જ ધ્યાન રાખીશ.

કશું વિચારું એ પહેલાં મેં તરત કહ્યું,

- ના વિનુકાકા, હવે મારે અંકિતને કોઈ ક્લાસ કરાવવા નથી.

- અરે પણ એમ તે હોય ? એક વાર ઓછા માર્ક આવ્યા એમાં...

- એટલા માટે નહીં. પણ જરા મોટો થાય ત્યારે અમે એને જ પસંદ કરવા દઈશું કે એણે શું કરવું છે.

એ રાત્રે સંજય પણ મારા પર નારાજ થઈ ગયો.

- તું જાણે છે નીના, મારા સંજોગો એવા હતા કે હું જિંદગીમાં બહુ આગળ ન આવી શક્યો. અંકિત માટે હું બધું કરી છૂટવા તૈયાર છું.

- તમે એને એક ચીજ આપશો ? અંકિત પણ ખુશ, હું પણ ખુશ !

- જરૂર. પણ મોંઘી તો નથી ને ?

- ખૂબ કીમતી છે. પણ તમારે રોકડા ચૂકવવા નહીં પડે !

- એટલે ?

- અંકિતને એનું શૈશવ આપો, સંજય !

સાંજે ઘણી વાર હું અને અંકિત બગીચામાં જતાં, ત્યાં એને હીંચકા ખાતો, બીજાં બાળકો સાથે રમતો જોતાં મને થતું, ના, મારો નિર્ણય સાચો છે.

પણ એમ કંઈ વિનુકાકા અંકિતને છોડે એમ નહોતા. વિનુકાકા સૌરભને ભણાવે ત્યારે અંકિતને લઈ જતા. પણ મને સ્પષ્ટ દેખાતું કે એ નારાજ થઈ જતો. સંજયના ધ્યાનમાં પણ આ વાત આવી. એક રવિવારની સાંજે અમે દરિયાકિનારે અંકિત સાથે ખૂબ રમ્યાં. પાણીમાં ભીંજાયાં પછી આઈસ્ક્રીમ ખાતાં ખાતાં એને પૂછ્યું,

- બેટા અંકિત ! તારે વિનુકાકા પાસે કેમ નથી ભણવું ? એ કહેતા હતા કે તું ભણવામાં ધ્યાન નથી આપતો !

સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો અને હળવે હળવે અંધકાર ઊતરી રહ્યો હતો. હાથમાંનો ફુગ્ગો એણે છોડી દીધો અને એને દૂર સુધી હવામાં ઊડતો જોઈ રહ્યો. પછી અચાનક એ જોરથી બોલ્યો.

- મને વિનુકાકા જરાય નથી ગમતા.

અમે બંને આઘાતથી એને જોઈ રહ્યાં. આવો ધિક્કાર અંકિતમાં અમે કદી જોયો ન હતો. પછી ધીમે ધીમે મંજુકાકી પાસેથી મને ખબર પડી.

- નીનાબહેન, મારું માનો તો અંકિતને મારે ત્યાં ભણવા મોકલતાં જ નહીં. મારા વરને અક્કલ નથી. વારે વારે અંકિતને ઉતારી પાડે. બિયારો કુમળો જીવ. એમ તો મારા સૌરભનેય ન છોડે. પણ તમે માનશો ? અમે ત્રણેય જણાંએ ભેગાં બેસીને નિરાંતે ખાધું નથી.

અને અમે અંકિતને વિનુકાકાને ત્યાં ભણવા મોકલવાનું બંધ કર્યું. વિનુકાકા ધૂંઆપૂંઆ થયા. લડ્યા. પણ અમે મક્કમ રહ્યાં. અંકિત પહેલેથી જ નબળા બાંધાનો છે. આ એક વરસ જવા દ્યો. આવતા વરસથી વાત. હજી તો પાંચમું ધોરણ છે. એવી શી ચિંતા છે !

એ વર્ષે સૌરભને શાળાના શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીનું શિલ્ડ મળ્યું અને અંકિત સાતમે નંબરે પાસ થયો. પરિણામ તો અમે પહેલેથી જ જાણતાં હતાં એટલે અમે પહેલેથી થોડા દિવસ બહારગામ જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવી રાખેલો. એક નાના હિલસ્ટેશન પર સંજયે સેનેટોરિયમમાં બુકિંગ કરાવ્યું હતું. અમે ત્રણે જણાં ખૂબ ફર્યા. ટ્રેકિંગ કર્યું. એના ઉત્તીર્ણ થવાની ખુશાલીમાં મેં એને રામાયણ-મહાભારતની બાળકથાઓનાં પુસ્તકો ભેટ આપેલાં. વાંચવાનો એવો નાદ લાગ્યો કે એણે બધાં જ પુસ્તકો બબ્બે વાર વાંચી નાંખ્યાં.

અમે ચિંતામાં હતાં કે અંકિત અને સૌરભને જુદા પાડવા શાળા બદલીએ તો સારું. ત્યાં તો બંનેના વર્ગ જુદા થવાથી અમને મોટી હાશ થઈ ગઈ.

અંકિત પણ આનંદમાં રહેવા લાગ્યો. જાણે મુઠ્ઠીઓ વાળી સતત દોડવામાંથી એનો છુટકારો થઈ ગયો.

પછી આખી વાત પરથી અમારું ધ્યાન હટી ગયું. મને દિવસો હતા અને મારી તબિયત સારી રહેતી ન હતી. હું તો શરૂઆતમાં ખૂબ ઉદાસ રહેતી હતી પણ અંકિત તો ખુશ ખુશ ! મારી ખૂબ કાળજી રાખે. સાંજે સ્કૂલેથી આવી પોતાની મેળે જ દૂધ પી લઈ જલદી હોમવર્ક કરી લે, પછી સાંજની રસોઈમાં મને મદદ કરે. વિનુકાકા એ દૃશ્ય જોઈ ગયેલા. એથી તો એમની નારાજી ખૂબ વધી ગઈ. અને હવે તો એક બિલ્ડિંગમાં રહેવા છતાં એ લિફ્ટમાં મળી જાય એ પૂરતો જ સંબંધ રહ્યો હતો. હા, મંજુકાકી બપોરે ડોકિયું કરતાં, મારા માટે અચૂક ગરમ નાસ્તો લાવતાં. સૌરભ સીડીનું એક એક પગથિયું ચડી રહ્યો હતો. તોય એમની આંખમાં વિષાદ ડોકાતો હું જોઈ શકતી.

મને દીકરી જન્મી. અંકિતને ગાંડોઘેલો થતો જોતાં હું અને સંજય હસી પડતાં. અંકિતને એની પર ઓળઘોળ થતો જોઈ મનમાં કોઈ અજબ સુખ અનુભવાતું. મંજુકાકી તો એને રમાડતાં રડી જ પડેલાં. અંકિતે લાડથી એનું નામ પાડ્યું ફોરમ. હજુ તો થોડા મહિનાની હતી અને એને કમળો થઈ ગયો. અમારા સૌના જીવ ઊંચા થઈ ગયા. કમળો મટ્યો ત્યાં આખા શરીરે એને ફોડલીઓ ફૂટી નીકળી.

એ વર્ષે અંકિતનો ક્લાસમાં 31મો નંબર આવ્યો. અમે બે એને વઢી શકીએ એમ પણ નહોતાં, ભણવાનો એને ખાસ સમય જ ક્યાં મળ્યો હતો ?

મંજુકાકી બપોરે વિનુકાકાથી છાની કેક લઈને આવેલાં.

- બેટા, મારી પરીક્ષામાં તો તું પાસ હો !

ફોરમ બીમાર પડી જતી ત્યારે, એને કે.જી.માં દાખલ કરી ત્યારે કે પછી સંજયને સ્કૂટરનો ગંભીર અકસ્માત થયો ત્યારે અંકિત હંમેશાં મારી સાથે હતો.

એસ.એસ.સી.માં સૌરભને 92 ટકા આવ્યા. અંકિતને 68 ટકા. સૌરભે સાયન્સમાં એડમિશન લીધું, અંકિતે કોમર્સમાં. મેં અને સંજયે એને સરસ કીમતી ઘડિયાળ ભેટ આપી ત્યારે ઘણા સમયે મેં એના ચહેરા પર ફરી ઉદાસી જોઈ.

- સોરી પપ્પા. તમારા લોકોનું સપનું હું પૂરું ન કરી શક્યો !

મેં કહ્યું:

- તું માત્ર ડિગ્રી મેળવે એ અમારું સપનું નહોતું બેટા. તું એક ઉમદા માણસ બને એવું અમે બંને જરૂર ઇચ્છતાં હતાં અને એ સપનું સાચું પડશે એવી મને શ્રદ્ધા છે !

અગિયાર વર્ષ પછી.

અંકિત એક બેન્કમાં સરસ નોકરી કરે છે. કિડની ફેઈલ થવાથી સંજયનું મૃત્યુ થયું છે. અંકિતે બેન્કમાં એની સાથે કામ કરતી નંદા નામની યુવતી સાથે લગ્ન કર્યા છે. એમને નાનકડો મીઠડો દીકરો છે યશ. ફોરમ બી.એસસી.માં અભ્યાસ કરે છે. સંજયના મૃત્યુ પછી અંકિતે અમને મા-દીકરીને સાચવી લીધાં છે. કોઈ ખોટ પડવા દીધી નથી. ઘણીવાર સાંજે અમે બધાં જ બગીચામાં જઈએ છીએ. યશને મોટા હીચકા ખાવા ખૂબ ગમે છે.

સૌરભ અમેરિકામાં ડોક્ટર થયો અને ત્યાંની મોટી હોસ્પિટલમાં એ કામ કરે છે. ત્યાં એનું નામ ઘણું મોટું છે. વિશાળ બંગલો, કાર બધું જ એની પાસે છે. માત્ર માતાપિતા માટે એની પાસે સમય નથી.

વિનુકાકા-મંજુકાકી શરૂઆતમાં તો પહેલાં હોંશભેર અમેરિકા જતાં. પણ ત્રણ વર્ષ પહેલાં, છેલ્લી વાર પાછાં આવ્યાં, પછી હવે અહીં જ છે. ક્યારેક હું એમને પૂછતી, હવે ક્યારે જશો ? ત્યારે માથું ધુણાવી ચૂપ રહે છે. એમની આંખને ખૂણે બાઝેલું નાનું આંસુ આથમતા સૂરજના કિરણમાં ચમકી ઊઠે છે.

અમે ફરવા જઈએ ત્યારે અંકિત અચૂક એમને સાથે લઈ આવે છે. વિનુકાકા અને મંજુકાકીની ઉંમર જાણે એકદમ વધી ગઈ લાગે છે. કાકીને ગોઠણનો દુખાવો થયો છે. ફોરમનો હાથ પકડીને ધીમે ધીમે ચાલે છે.

બગીચો ખાલી થવા લાગે છે, હલકો અંધકાર ઊતરે છે. અંકિત કાકાનો હાથ પકડી ઉઠાડે છે.

- ચાલો વિનુકાકા, ઘરે જઈશું ?

કાંડે બાંધેલી કીમતી ઘડિયાળમાં જોયા વગર તેઓ કહે છે,

- હા બેટા, ચાલ, બહુ મોડું થઈ ગયું.

(‘કોઈ વાર થાય કે’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્દોષ-દોષ વિનાનું; ઉમળકો-હેતનો ઊભરો; લિજ્જત-લહેજત, મજા; માયકાંગલું-નબળું, માવડિયું

રૂઢિપ્રયોગ

ભારે હૃદયે-દુઃખી હૃદયે; આંખ ભીની થવી-લાગણીસભર થવું; મોંમાં ઘી-સાકર-સુખદ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવી; માથું ધુણાવવું-માથું હલાવી ‘હા’ કે ‘ના’નો ઈશારો કરવો.

સ્વાધ્યાય

1. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.

(1) વિનુકાકા વાતવાતમાં કહેતા...

(A) નિશાન ઊંચું રાખવું.

(B) નિશાન નીચું રાખવું.

(C) અન્યને નિશાન બનાવવું.

(D) ક્યારેય કોઈ નિશાન ન રાખવું.

(2) અંકિતનાં માતા-પિતાનું સ્વપ્ન હતું કે...

(A) તે માત્ર ડિગ્રીઓ મેળવે.

(B) તે ઉમદા માણસ બને.

(C) તે ડૉક્ટર બને.

(D) તે ખૂબ પૈસાવાળો બને.

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) અમેરિકામાં રહેતા ડૉક્ટર સૌરભ પાસે કોના માટે સમય નથી ?

(2) અંકિતને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાની ખુશીમાં ક્યાં પુસ્તકો ભેટમાં મળ્યાં હતાં ?

3. બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) “બેટા ચાલ, બહુ મોડું થઈ ગયું” વિનુકાકાના આ વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો.

(2) ‘હવે અમેરિકા ક્યારે જશો ?’ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિનુકાકાની પ્રતિક્રિયા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

4. સાત - આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

(1) ‘રેસનો ઘોડો’ વાર્તાને આધારે બાળકના ઘડતરમાં અડચણરૂપ બનતાં પરિબળોની ચર્ચા કરો.

(2) ‘આખરે તો શિક્ષણનું ધ્યેય બાળક ઉમદા માણસ બને તે છે.’ આ વિધાન વિગતે સમજાવો.

(3) ‘રેસનો ઘોડો’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “એમની આંખને ખૂણે બાઝેલું નાનું આંસુ આથમતા સૂરજનાં કિરણમાં ચમકી ઊઠે છે.”

અહીં ‘નાનું’ અને ‘આથમતા’ આ શબ્દો વિશેષણો તરીકે વપરાયાં છે. છતાં ‘સૂરજ’ સાથે વપરાયેલ ‘આથમતા’ વિશેષણ વાર્તાકથાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મોટો ભાર ઉપાડી લે છે. આ એક જ શબ્દ ‘અલ્પમાં અધિક’ અર્થ સૂચવી દે છે. ‘આથમવું’ ના અહીં વિવિધ અર્થો સૂચિત થયા છે જેમકે... સૂર્યનું આથમવું, આશા આથમી જવી, વૃદ્ધાવસ્થા આવી જવી, જિંદગી આથમી રહેવી, આનંદ જતો રહેવો વગેરે...

- “તમારી વાત હું નથી સમજતી ? હું મા છું, દુશ્મન તો નથીને ?

અહીં બે પ્રશ્નાર્થવાક્યો ‘નથી’ અને ‘નથીને’ જેવા નકાર સાથે મુકાયા છે છતાં વાક્યનો મૂળ ભાવ હકારાત્મક છે. ‘હું સમજું જ છું’, ‘હું મા છું, તે સમજુ છું.’ એવો અર્થ અહીં સૂચિત થયો છે. આવી રચનાથી વાત વધુ અસરકારક રીતે સૂચવાય છે તે ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજના સમયમાં દરેક વાલી પોતે જીવનમાં જે ન કરી શક્યા હોય તે પોતાના બાળક દ્વારા સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હોય છે. પોતાનું સંતાન ઊંચા ટકા સાથે પ્રથમ ક્રમે આવે એ માટે વિવેક ચૂકીને બાળક ઉપરનો બોજ વધારતા જાય છે. પરિણામે બાળક તાણમાં જીવે છે અને તેનું બાળપણ કેમ છીનવાઈ જાય છે, એ સ્પષ્ટ કરવું. એનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એ ચર્ચવું.

ભણવામાં તૈયારી કરીને આગળ રહેવું આવકાર્ય છે, પરંતુ સ્પર્ધામાં પડીને બાળક માણસાઈ ભૂલતો જાય તે મનોવૃત્તિ અનિષ્ટ છે એ સ્પષ્ટ કરવું. આ વાર્તામાં સૌરભ અને અંકિતની કથા છે. સૌરભ અમેરિકા સુધી પહોંચે છે, રેસમાં આગળ રહે છે, પણ માતાપિતાની કાળજી લેતો નથી. માતાપિતા માટે એની પાસે સમય નથી. અંકિત દેશમાં સારી નોકરી કરી પરિવારને પ્રેમથી સંભાળે છે તેની તુલના વિદ્યાર્થીઓ આગળ કરવી. વ્યક્તિના વિકાસનું માપ સંબંધ અને પ્રેમ છે એ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ‘વિદ્યાર્થી સારો માણસ બને’ એ છે. જેથી કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રને લાભ થાય. વ્યક્તિ કામ ગમે તે કરે, ગમે તેટલું કમાય પણ અંતે તેની માણસાઈ વિકસવી જોઈએ તે વિદ્યાર્થીઓ આગળ ચર્ચવું.

સંતાનો વૃદ્ધ માતાપિતાની કાળજી નથી લેતા એથી ઘરડાંઘર વધે છે. એ સાંસ્કૃતિક સમસ્યા પણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ ચર્ચવી.

ગંગાસતી

(જન્મ: 1846, અવસાન: 1894)

ગંગાબા કહળસંગ ગોહિલનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના રાજપરામાં થયો હતો. તેમણે સમાધિ લેતાં પહેલાં તેમનાં શિષ્યા પાનબાઈને બાવન દિવસ સુધી એક-એક રચના સંભળાવી હતી, જે આજે ભજનો રૂપે પ્રચલિત છે. ‘વીજળીને ચમકારે’, ‘મેરુ રે ડો’, ‘શીલવંત સાધુને’, ‘ભક્તિ કરવી તેણે’ વગેરે ગંગાસતીનાં જાણીતાં પદો છે.

ગંગાસતી યોગમાર્ગે ખૂબ આગળ વધેલાં હતાં. જ્ઞાનમાર્ગની ઉત્તમ રચનાઓ તેમની પાસેથી મળે છે. મનુષ્યને મળેલા ક્ષણિક જીવનનો સદ્ઉપયોગ કરી, ભક્તિથી જીવનને તરબોળ કરવાની તેમણે વાત કરી છે.

ગંગાસતીનાં ઘણાં ભજન પ્રચલિત બન્યાં છે. પ્રસ્તુત ભજનમાં એક આદર્શ સંત કેવા હોય એની વાત કરી છે. જેનામાં સર્વ ગુણનો વિકાસ થયો હોય એ શીલ છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય, જેના મનમાં શત્રુ કે મિત્ર એવા કોઈ ભેદ ન હોય, પ્રભુમાં જ જેનું મન પરોવાયેલું હોય, મન-વચન-કર્મ જેનાં એક હોય, આઠે પ્રહર આનંદમાં રહેતા હોય એવા સાધુને વારે વારે નમવાની વાત ગંગાસતીએ કરી છે.

શીલવંત સાધુને વારેવારે નમીએ,

જેના બદલે નહીં વર્તમાન રે.

ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરમળ,

જેને મા’રાજ થાય મહેરબાન

રે....શીલવંત-૧

જેને શત્રુ ને મિત્ર એકે નહીં ઉરમાં,

જેને પરમાર્થમાં પ્રીત રે.

મન વચન ને વાણીમાં ચાલે ને

રૂડી પાળે એવી રીત

રે. ...શીલવંત-૨

આઠે પો’ર મન મસ્ત થઈ રેવે,

જેને જાગી ગયો તૂરિયાનો તાર રે.

નામ ને રૂપ જેણે મિથ્યા કરી જાણ્યું ને

સદાય ભજનનો વ્યાપાર

રે. ...શીલવંત-૩

સંગતુ કરો તો તમે એવાની કરશો ને

તો ઊતરશો ભવ પાર રે.

ગંગાસતી એમ બોલિયાં રે, પાનબાઈ

જેને વચનુંમાં વિશ્વાસ

રે. ...શીલવંત-૪

(‘ગંગાસતીની ભજનગંગા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

શીલવંત-શીલવાળું, સદાચારી, ચારિત્રવાન; ઉર-હૈયું; મિથ્યા-ફોગટ, વ્યર્થ; પ્રહર-ત્રણ કલાક, સાડા સાત ઘડી

તળપદા શબ્દો

નિરમળ-નિર્મળ; રૂડી-સારી; મા'રાજ-મહારાજ; પરમારથ-પરમાર્થ; રે'વે-રહે; વચનુંમાં-વચનોમાં; વ્યાપાર-વ્યવહાર; પો'ર-પ્રહર; સંગતું-સંગત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

નિર્મળ×મલિન; શત્રુ×મિત્ર; વ્યવહાર×દુર્વ્યવહાર

રૂઢિપ્રયોગ

નામ ને રૂપ મિથ્યા કરવું-નિર્મોહી થઈને જીવવું; તુરિયાનો તાર જાગી ઊઠવો-સમજણશક્તિનો ઉદય થવો. (ચોથી અવસ્થા, બ્રહ્મ અવસ્થા); આઠે પહોર આનંદ-હંમેશાં પ્રસન્ન રહેવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

પારકાના હિત માટે કાર્ય કરવું-પરમાર્થ; મલિન નથી તેવું-નિર્મળ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) 'જેને શત્રુ કે મિત્ર એકે નહીં ઉરમાં' - પંક્તિનો ભાવ શો છે ?

(A) બધા દુશ્મનો હોવાનો ભાવ

(B) બધા મિત્રો હોવાનો ભાવ

(C) જીવનથી નિર્લેપ બનવાનો ભાવ

(D) શત્રુને મિત્ર બનાવવાનો ભાવ

(2) 'શીલવંત સાધુ'નો શબ્દાર્થ

(A) ચારિત્ર્યવાન

(B) શરમાળ

(C) નાશવંત

(D) લજ્જાશીલ

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) ભજનની અંતિમ પંક્તિમાં ગંગાસતી કોને ઉદ્દેશીને વાત કરી રહ્યાં છે ?

(2) શીલવંત સાધુના ચિત્તની વૃત્તિ કેવી હોય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) ગંગાસતી પાનબાઈને કેવી વ્યક્તિની સંગત કરવાનું કહે છે ?

(2) કવયિત્રી વારંવાર નમવાનું શા માટે કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) 'શીલવંત સાધુ' તમે કોને કહેશો તે કાવ્યના આધારે જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગંગાસતીના પદને આધારે શીલવાન મનુષ્યનાં જે જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે તેને ચાર્ટરૂપે રજૂ કરો. વર્ગની સંખ્યાના પાંચ ભાગ પાડી પદ વિશેના પાંચ ચાર્ટર્સ પણ તૈયાર કરાવી શકાય.
- સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ આયોજનમાં ભાવનગર જિલ્લાના સમઢિયાળા ગામમાં આવેલ ગંગાસતીના આશ્રમના સમાધિસ્થાનની મુલાકાત ગોઠવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આપણા ભક્તિ સાહિત્યમાં રચાયેલાં પદ-ભજનો ગાવા માટે રચાયેલાં હતાં. નિશ્ચિત રાગને કારણે એ શ્રવણ-મધુર તો થયાં જ છે, પણ એ માધુર્યમાં કોઈને કોઈ શબ્દ વિશેષ ફાળો આપી ગયો છે. અહીં એકાંતરે, પંક્તિને અંતે ‘રે’ વપરાયો છે. નાદમાધુર્યમાં એનો ફાળો નાનોસૂનો નથી તે ધ્યાનમાં લો.
- લોકઢાળમાં રચાયેલા આ ભજનમાં ‘દિન-રાત’ કે ‘સતત’ જેવા શબ્દોને બદલે ‘આઠે પહોર’ શબ્દો વપરાયા છે. ‘પહોર’ એટલે પ્રહર-બરાબર ત્રણ કલાક થાય. ચાર પ્રહર દિવસના અને ચાર રાત્રિના ગણાય... આમ ચોવીસ કલાક થાય.
- સરળ-સહજ રીતે ગંગાસતીએ શીલવંત સાધુનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. સાધુઓ તો ઘણા હોય પણ સાધુ શબ્દ આગળ મુકાયેલું ‘શીલવંત’ વિશેષણ ‘સાધુ’ અને ‘કહેવાતા સાધુ’ વચ્ચે તફાવત બતાવી દે છે તે સમજાયું હશે.
- અહીં ‘વચન’ અને ‘સંગત’ના બહુવચનરૂપ ‘વચનું’ અને ‘સંગતું’ વપરાયાં છે જે પ્રાદેશિક ખાસિયત બતાવે છે. બહુવચન માટે ‘ઓ’ ને બદલે ‘ઉ’ પ્રત્યયનો થતો ઉપયોગ સૌરાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક ખાસિયત બતાવે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ચારિત્ર્યવાન હોય તેને જ સાધુ કહેવાય. વેશધારણ કરનારા બધા શીલવંત સાધુ ના પણ હોઈ શકે. સાચા સાધુની ઓળખ કેવી રીતે કરવી તે માટેનાં લક્ષણો ગંગાસતીએ આ કૃતિમાં રજૂ કર્યાં છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ‘જેને જાગી ગયો તૂરિયાનો તાર રે’ એવો ઉલ્લેખ આવે છે. તૂરિયા એટલે તૂરીવાદ્ય દ્વારા ઈશ્વર સાથે તંતુ જોડવો કે તંબૂર દ્વારા પ્રભુનું ધ્યાન લાગી જવું એવા સીમિત અર્થને બદલે તેનો વ્યાપક અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. મનુષ્યજીવનની વિવિધ અવસ્થાઓ જેવી કે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ પછી ચોથા પ્રકારની અવસ્થા તે તુરિયાવસ્થા છે જેને ધ્યાનાવસ્થા પણ કહી શકાય તેવી સમજ આપવી.

‘અજવાળું હવે અજવાળું, ગુરુ આજ તમ આવ્યે અજવાળું...’ અને

‘ગુરુ બિન કૌન બતાવે બાટ’ જેવાં ગુરુનો મહિમા દર્શાવતાં અન્ય કવિઓનાં ભજનોનો સંદર્ભ આપવો.

રઘુવીર ચૌધરી

(જન્મ: 5-12-1938)

રઘુવીર દલસિંહ ચૌધરીનું વતન બાપુપુરા (જિ.ગાંધીનગર) છે. નવલકથા, વાર્તા, નાટક, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, રેખાચિત્ર, પ્રવાસ, ચિંતન, સંપાદન એમ સાહિત્યના મોટાભાગના પ્રકારોમાં તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. ‘અમૃતા’, ‘વેણુવત્સલા’, ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’, ‘લાગણી’, ‘ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા’, ‘સોમતીર્થ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે; ‘આકસ્મિક સ્પર્શ’, ‘નંદીઘર’, ‘પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’ તેમના મહત્વના વાર્તાસંગ્રહો છે; ‘અશોકવન’, ‘ઝૂલતા મિનારા’, ‘સિકંદર સાની’, નાટકના અને ‘ડિમલાઈટ’, ‘ત્રીજો પુરુષ’ એકાંકીના નોંધપાત્ર સંગ્રહો છે; ‘સહરાની ભવ્યતા’ અને ‘તિલક’ રેખાચિત્રનાં પુસ્તકો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ અને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો એવોર્ડ, દર્શક એવોર્ડ તથા સાહિત્ય માટેનો સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયા છે.

આ એકાંકીમાં સંબંધ, વિચ્છેદ અને ફરી સંબંધ બંધાવાની ઘટનાઓ છે. અને તેનું કારણ પિતા વિરાટનું પુત્રી મનીષાની ક્ષમતા વિશેનું અજાણપણું છે. મનીષા અને નરેન લગ્ન ન કરી શક્યાં, પરંતુ તેમનો પ્રેમ જળવાયો છે. આબુ ઉપર પર્વતારોહણ દરમિયાન એક કુટુંબને રીંછથી બચાવવાનું મનીષાનું પરાક્રમ સૌને નવેસરથી વિચાર કરવા પ્રેરે છે. બાહ્ય બનાવો અને અંદર વહેતા પ્રવાહને લેખકે સંવાદમાં એવી રીતે ગૂંથ્યા છે કે એકાંકીનું રહસ્ય, પાત્રોનો પરિચય અને સુખદ અંત અહીં અખંડ રીતે પ્રગટ થાય છે. લેખકની સંવાદશક્તિ આ એકાંકીને બળકટ બનાવે છે.

પાત્રો : સલોની, નરેન, મનીષા, કનોજ, આનંદ, વિરાટ

(આબુ પર પર્વતારોહણ-શિબિરમાં આવેલાં સલોની અને કનોજ ખભે દોરડાં ભરાવી સ્ફૂર્તિથી ચાલ્યાં આવે છે. એમની વચ્ચે (૧) બાળપણના સ્નેહી નરેનને જોઈને મનીષા ભાષણ કરતાં અટકી ગયેલી. (૨) અકસ્માતો નડવા છતાં એણે હિમાલયનાં શિખરો સર કરેલાં અને (૩) ગઈ કાલે એણે એક કુટુંબને રીંછ સામે રક્ષણ આપી બચાવી લીધું - એ વિશે વાતચીત થાય છે. એ બંને હવે વનાધિકારી નરેનના નિવાસે આવી પહોંચ્યાં છે.)

સલોની: નરેનભાઈ, ગઈ કાલે ચારેકના અરસામાં તમે ભરત ટેન્ક પાસે થઈને પસાર થયા હતા?

નરેન: (પુસ્તક બાજુ પર મૂકતાં) હા, તમે લોકો એ વિસ્તારમાં હતાં ? તો મને બોલાવ્યો કેમ નહીં ? અહીં જંગલમાં કોઈ ઓળખીતો અવાજ કાને પડે એવું બનતું જ નથી. - મને કોઈ એ બોલાવેલો ?

સલોની: ના, તમને જોઈને કોઈક બોલતાં અટકી ગયેલું.

નરેન: મારા જેવા સાદા માણસને તારી આ ગોપિત વાણી નહિ સમજાય.

સલોની: લો, આ સમાચાર વાંચો. લો. એમાં ફોટો છે અને સમાચાર તમારા માટે અજાણ્યા નથી. બધાં પર્વતારોહકો જાણે છે. દીદીએ રીંછના હુમલામાંથી પેલા સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું નહોતું ?

કનોજ: અહીંનાં રીંછ વિશે તો નરેનભાઈ જાણતા જ હશે.

નરેન: હા, એ માનવભક્ષી નથી હોતાં. માણસને જોઈને ઝૂનૂનથી પ્રતિકાર કરે છે, એમના હાથના પંજા આપણા મોં પર વાગી ગયા તો ભારે જોખમ અને આ સમાચાર મુજબ તો ભાગ્યે જ બચત. આઠ-દસ વર્ષનાં બે બાળકો સાથે નીકળનાર એ કુટુંબને ધન્ય છે.

કનોજ: કદાચ રસ્તો ભૂલ્યાં હશે અથવા અમારી ટુકડીને દૂરથી જોઈને ટૂંકો રસ્તો લીધો હશે.

સલોની: એમને ખબર હતી કે અહીં કોચ તરીકે સેવાઓ આપતાં બહેન સુરતનાં છે, મનીષા દેસાઈ !

નરેન : (ધીમેથી) મનીષા ? સુરત ? ખેર, જે હોય તે . સારું થયું. આ સમાચાર છપાયા તેથી લોકો જરા સંભાળીને ફરશે.

સલોની: આમાં પણ તમને કશું રોમાંચક ન લાગ્યું ?

નરેન: તું કેમ આજે બધું આ રીતે પૂછે છે ? છે શું સલોની ?

સલોની: એ જ કે હું પૂછું છું એ બધું એળે જાય છે. તમે આવા શુષ્ક ક્યારથી થઈ ગયા ? મમ્મી તો કહેતી હતી કે મામાના નરેનભાઈ મોટા કવિ થશે.... કહે છે કે નૈસર્ગિક સૌંદર્ય પાછળ તમે ગાંડા હતા તેથી તો ફોરેસ્ટ ઓફિસરની તાલીમ લીધેલી.

નરેન: એમાં તથ્ય હશે. પણ મારી રીતે કહું તો હું માનવ - હૃદયના સૌંદર્ય પાછળ ગાંડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાહ્ય છબિ હતી. પણ જીવનમાં એક અણધારી ક્ષણ આવી, ઊંડો આઘાત કરી ગઈ. મૂળ વસ્તુ ગુમાવ્યા પછી એની બાહ્ય છબિનો - આ નૈસર્ગિક સૌંદર્યનો પણ એટલો મહિમા ન રહ્યો. હવે માત્ર નોકરી કરું છું, અલબત્ત નિષ્ઠાથી.

સલોની: તમે લગ્નનાં બધાં માગાં કેમ પાછાં ઠેલો છો ? એટલા માટે કે મનીષા દેસાઈ નામની એક નમણી ને નાજુક કન્યા પર તમે કવિતાઓ લખતા પણ એણે લગ્નની ના પાડી-

નરેન: એ નમણી અને નાજુક હતી એ ખરું, પણ એના પર કવિતા નહોતો લખતો. હું એને જ કવિતા માનતો હતો. અને બીજું , એણે ના નહોતી પાડી. ખેર, એ નાજુક કન્યાનું નામ મનીષા હતું , અટક દેસાઈ અને ગામ સુરત હતું. તેથી આ ખડતલ અને નિર્ભય કન્યાને હું મારા પૂર્વજીવનની મનીષા માની લઉં ? હવે તો એની અટક પણ બદલાઈ ગઈ હશે.

સલોની: અને ન બદલાઈ હોય તો ? જે વ્યક્તિ નાજુક અને નમણી હોય એ જ ખડતલ અને નિર્ભય ન થઈ શકે ? આ મુદ્દા પર તો અમને કુમારી મનીષા દેસાઈએ એક દિવસ ભાષણ આપેલું. જુઓ, જરા ફોટો ધ્યાનથી જુઓ.

નરેન: આંખો તો એવી જ છે પણ સૈનિકબાળા જેવો યુનિફોર્મ ? ના ના, સલોની, એ ન હોય.

સલોની: તમે આ ફોટા સાથે તમારી કલ્પનામૂર્તિને સરખાવો છો કે મૂળ વસ્તુને ? મનીષા દેસાઈને ?

નરેન: એ મનીષાનું આવું રૂપાન્તર ? મારે અભિનંદન આપવા આવવું જોઈએ, જો ખાતરી થાય કે-

સલોની: પ્રયત્ન કરી જોઈએ. મનીષાબહેનને ખ્યાલ ન આવે એ રીતે.

નરેન: કનોજ, તું આનંદને અહીં મોકલશે ? હું પછી એની સાથે કેમ્પ પર આવી જઈશ.

સલોની: ચાલો વરંડામાં બેસીએ ! સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં સુધીમાં આ તમારા બંગલાના ફૂલછોડની શોભા જોઈએ.

નરેન: તું ચાલ, ખુરશીઓ હું લાવું છું. મારી અત્યાર સુધીની નોકરીમાં આ સહુથી સુંદર મકાન મળ્યું છે ! જાણે કે હું અહીંનો માનવંતો મહેમાન ન હોઉં !

સલોની: અરે ! પેલો ગુલમોર કેવો ખીલ્યો છે !

નરેન: એની ઉમ્મર ખબર છે ? આપણા બંનેની ઉમ્મરના સરવાળાથી પણ વધારે હશે. નજર પડી ત્યારે મને પણ આવો જ પ્રશ્ન થયેલો ! આટલું ઘરડું ઝાડ આટલું પ્રફુલ્લિત થઈ શકે ?

(દૂર જોતાં)

અરે, આ પેલો દોડતો આવે એ તો મનીષાનો નાનો ભાઈ ! આટલાં વર્ષેય બાળક જ રહ્યો ! બરાબર ચાર-સાડાચાર વર્ષે હું એને જોઉં છું.

સલોની: હવે કંઈ બાકી છે ખાતરી કરી લેવામાં ?

નરેન: હા, મૂળ વસ્તુ, મનીષાનું મન.

સલોની: તમને દૂરથી જોતાં જ જેની વાણી ખોવાઈ ગયેલી, તેના મન વિશે બાતમી આપનાર મારાથી ચડિયાતું તમને મળવાનું નથી. એ તમને ચાહે છે. એના પ્રેમમાંથી જ એનું આ શૌર્ય જાગ્યું હશે.

નરેન: શક્ય છે. આવ આનંદ ! કેમ આમ દોડતો આવ્યો ?

સલોની: અહીં આવ્યા પછી એ ચાલવાનું ભૂલી ગયા છે. બસ દોડે છે.

આનંદ: આજે તો કારણ પણ હતું. કનોજે કહ્યું કે મને અહીં બોલાવ્યો છે. તમને મળીને પાછું બસ સ્ટેન્ડે જવું છે. તાર હતો. પપ્પા અ ાવવાના છે. હું અને દીદી એમને લેવા જતાં હતાં ત્યાં કનોજે અમારી કાર રોકી અને એ મારી જગાએ ગયો !

નરેન: પણ તારા પપ્પા આમ એકાએક ?

આનંદ: આ મનીષાના પરાક્રમ વિશે છાપામાં વાંચ્યું હશે. અભિનંદન આપવા પધારતા હશે.

નરેન: મનીષા કોણ ?

આનંદ: હં? તમે પૂછો છો ? મનીષા કોણ ? એની હાજરીમાં આવો પ્રશ્ન ન કરતા, નહિ તો એ આત્મહત્યા કરશે.

નરેન: અત્યાર સુધી જીવી છે તો હવે કદાપિ એવું ન કરે.

આનંદ: દીદીનું ભલું પૂછવું, અહીંના ઊંચામાં ઊંચા શિખર પર જઈનેય કૂદે. જેને કાજે આવું આકરું તપ કરીને સિદ્ધિ મેળવી એ પૂછે કે મનીષા કોણ તો પછી -

નરેન: ખરેખર ? હું તો ભૂતકાળ બાદ કરી ને જીવતો હતો.

આનંદ: મનીષા યાદ કરીને જીવતી હતી. ખરેખર તો એમ કહેવું જોઈએ કે એ ભવિષ્ય માટે જીવતી હતી. પપ્પાએ તમારી સાથે એની સગાઈની ના પાડી એનો આઘાત સમજવાની ત્યારે મારી ઉંમર ન હતી. છતાંય મેં એની તરફેણમાં દલીલ કરી હતી. પપ્પાએ મને કહેલું : જા, મનીષાને કહે કે એક ગરોળી પકડી લાવે. તુરત હા પાડી દઉં એમની વાત સાચી હતી. મનીષા ત્યારે સુકુમાર તો હતી જ, ડરપોક પણ હતી. પપ્પાને ખાતરી હતી કે સિંહની એકાદ ત્રાડ સાંભળીને જ મનીષા મરી જશે અને નરેન્દ્રકુમારે વિધુરનું જીવન જીવવું પડશે. પણ હવે આખી વાત બદલાઈ ગઈ છે. પપ્પા ઘણા વખતથી તમારું સરનામું શોધતા હતા. એ મનીષા પાસેથી જાણશે તો સીધા અહીં જ આવશે.

નરેન: આ બધું માન્યામાં આવે એવું નથી. વધુ પડતું સારું લાગે છે. જેને માટેની મારી યોગ્યતા મેં કદી કલ્પી પણ ન હતી. (જીપનું હોર્ન સંભળાય છે.)

આનંદ: દીદી હોર્ન વગાડતી લાગે છે. હું જાઉં.

નરેન: ખરેખર તો મારે જવું જોઈએ. પણ જો એ અહીં આવવા માગતા ન હોય તો- કહેજો કે કાલે સવારે અભિનંદન આપવા કેમ્પ પર આવીશ.

સલોની: પાંચ વાગે અમે તાલીમ માટે નીકળી જઈએ છીએ.

નરેન: અને સાડા દસે આવી જાઓ છો

સલોની: ખબર તો ઘણી રાખો છો.

નરેન: મારી જવાબદારીનો ભાગ છે.

કનોજ: (પ્રવેશતાં) સલોની, ચાલ તારે નથી આવવું ?

સલોની: કેમ દીદી અહીં નથી આવતાં ?

કનોજ: એ આવે છે પણ હું અને આનંદ વિરાટબાબુને ગેસ્ટ હાઉસમાં મૂકવા જઈએ છીએ.

સલોની: એમને નરેનભાઈ વિશે કશી ખબર નથી ?

કનોજ: દીદીએ કશું કહ્યું નથી.

સલોની: તો જીપ અહીં કેમ લાવ્યાં ?

કનોજ: આનંદ અને તને લેવા. ચાલ, આવજો, નરેનભાઈ.

નરેન: આવજો !

(સલોની અને કનોજ જાય છે, નરેન થોડાંક ડગલાં ચાલે છે. જીપ ઊપડવાનો અવાજ) અરે ! એક માણસને મૂકીને જીપ ઊપડી ગઈ ! શું એને માટે એમાં જગા નહીં હોય કે - એ મનીષા હશે ! અહીં જ આવે છે. (સામે જતાં) આવ મનીષા, આ છોકરાંઓએ ભૂમિકા તૈયાર કરી ન હોત તો હું તને ઓળખી શક્યો ન હોત. તું તો જાણે કે સુન્દરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે. તેં એક કુટુંબને બચાવ્યું એ બદલ અભિનંદન.

મનીષા: આભાર ! મને હતું કે આ સ્વરૂપે જોઈને તું મને ભેટી પડશે.

નરેન: તું પહેલાં એટલી સુકુમાર હતી કે આવેશથી ભેટી પડતાં સંકોચ થાય. અને હવે તું એવી દીપ્તિવંત લાગે છે કે તારા તેજની અદ્ભુત રાખવાનું મન થાય. સાચે જ, એક એક પલકારે પ્રશ્ન થયા કરે છે કે તું એ જ મનીષા છે ?

મનીષા : હું અને નથી. નહોતી તે થઈ શકી એનો આનંદ છે. ગરોળીથી ડરનાર હવે મગર સાથે પણ લડી શકે એમ છે.

નરેન : બહુ આનંદ થયો તને આમ ખડતલ થયેલી જોઈને.

મનીષા: પણ મારા પપ્પાને થયો છે એટલો નહિ. બસસ્ટેન્ડ પર એમણે મને ઊંચકી લીધી અને બધા પેસેન્જરોને બતાવી. ગાંડા માણસની જેમ મોટેથી બબડાટ કર્યો. બધાં ભેગાં થઈ ગયાં અને એમને પોતાનું ઓડિયન્સ બનાવીને ભાષણ કર્યું. એમાં સાર્ત્રનો પણ હવાલો આપ્યો. કહ્યું કે કાયર માણસ બહાદુર થઈ શકે છે, સુકુમાર શક્તિશાળી થઈ શકે છે. એક શેર પણ બોલ્યા - ઈકબાલનો

ખુદી કો કર બુલંદ ઈતના કિ હર તકદીર સે પહલે

ખુદા બંદે સે ખુદ પૂછે બતા તેરી રઝા કયા હૈ ?

નરેન: વાહ ! હું ત્યાં હાજર હોત તો તારી પ્રશંસા સાંભળીને ધન્ય થઈ જાત.

મનીષા: અથવા મારા પપ્પાને સીધા દવાખાને લઈ જાત. આવેશ શમી જતાં એ રડવા લાગ્યા. એ તો અમે સોગંદ દઈને જીપમાં બેસાડી દીધા, નહિ તો છાપા માટે એક બીજા સમાચાર બનત ‘દીકરીના પરાક્રમથી’ પાગલ બની ગયેલા પિતા ! અને એમનો આનંદ, ખરેખર તો પોતે ખોટા પડ્યા તેનો હતો.

નરેન: કઈ બાબતે ?

મનીષા: ગરોળીથી ડરનારે રીંછને ડરાવ્યાં એ ! પપ્પા મોટેથી કહેતા હતા : સાંભળો, હે મુસાફરો, દુનિયાથી થાકેલા લોકો, સાંભળો, માણસ માટે કશું અશક્ય નથી. સાર્ત્ર કહે છે તેમ એ આકાશના તારા સુધી પહોંચી શકે છે. હું કહીશ કે એ

આકાશના તારાને ફૂલની જેમ વીણી શકે છે... પપ્પા શિકારી હતા ને એક વાર મમ્મીને સાથે લઈ ગયેલા. એની ઈચ્છા નહોતી, આજ્ઞા માનીને ગયેલી. માંચડા પર હોવા છતાં નીચે વાઘની છલાંગ જોઈને એ ચીસ પાડી ઊઠેલી. એ પછી હૃદયના ધબકારાનું દર્દ કોઈ ઉપાયે દૂર ન થયું, તે ન થયું. આજે મમ્મી જીવતી હોત તો આ સમાચાર વાંચીને એના ધબકારા કાયમ માટે શમી ગયા હોત- પપ્પા કહેતા હતા, એમની વાત મને સાચી લાગી.

નરેન: તું તો સાહસમાં મારાથી પણ આગળ નીકળી ગઈ. નિર્ભય થતાં જ તું પ્રેમસ્વરૂપ બની ગઈ અને સર્વાત્મભાવે એક ભયંકર પ્રાણીના પંજા-

મનીષા: ખબર હતી કે જે ભયંકર લાગે છે એ હિંસક નથી. હવે તો મારો રોજનો અનુભવ છે કે આ પ્રકૃતિ માતા છે, વરદાત્રી છે. માણસો કેમ ભૂલી જાય છે કે -

(દૂરથી અવાજ આવે છે . શી ઈઝ ગ્રેટર ધેન મી, બીકોઝ શી ઈઝ માઈ ડોટર)

નરેન: મનીષા, આ કોનો અવાજ છે ?

(સહેજ નજીકથી અવાજ - હા, એ મારાથી પણ મહાન છે. સાક્ષાત્ શક્તિ છે. એ સિંહ પર સવારી કરે એવી છે તો પછી રીંછનું શું ગજું)

મનીષા: (હસી પડતાં) આ તો પપ્પા , બીજું કોણ ? સાચે જ એમનું ચસકી ગયું છે.

(અવાજ - આ વિશ્વમાં સહુથી સુખી માણસ હું છું. ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય તો એની પાસેથી હું આખો પર્વત ખરીદી લઉં.)

વિરાટ: નો નેવર. હું કંઈ યુધિષ્ઠિર નથી, એકેય વાર શા માટે ખોટું બોલું?

આનંદ: યાદ કરી જુઓ, આ સજ્જનને ઓળખો છો ?

નરેન: નમસ્તે મુરબ્બી, પધારો

વિરાટ: નમસ્તે, યંગ મેન !

આનંદ: પપ્પા , આ નરેન્દ્રકુમાર છે આબુના ફોરેસ્ટ ઑફિસર - જેમની આગળ તમે એક વાર ખોટું બોલેલા.

વિરાટ: ઓહો પેલો કવિ, મનીષા પર કવિતા લખતો હતો એ?

નરેન: હવે કોઈના પર કવિતા લખતો નથી !

વિરાટ: તો મારા પર લખ ! હું આજે સહુથી સુખી છું - મોસ્ટ હેપી મેન ઇન ધ યુનિવર્સ. એક શું બે કવિતા લખ !

નરેન: દુઃખી માણસ સુખી વિશે લખે તો સાચો અર્થ ભાગ્યે જ પ્રગટ થાય.

વિરાટ: તને શુ દુઃખ છે ભાઈ ? આ મારી પરી જેવી નાજુક છોકરી તારું નામ રટીરટીને તપ કરતી રહી અને એક પછી એક શિખર જીતતી રહી ને તું તારી જાતને દુઃખી માને છે ?

આનંદ: પપ્પા, એમનું દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય તમારા હાથમાં છે.

વિરાટ: શુ મનીષા, આ તારો તોફાની ભાઈ સાચું કહે છે. તારું મૌન સંમતિ સૂચવે છે. અલ્યા છોકરાઓ, પેલી મીઠાઈ લાવો ! અને આનંદ, તું જીપ લઈને જા, કોઈ જોશી - બોશીને પકડીને ઉઠાવી લાવ.

મનીષા: પણ પપ્પા, પાંચ પાંચ વરસ સુધી કોઈ કોઈને યાદ રાખી શકે ?

વિરાટ: હજી ક્યાં પાંચ પૂરાં થયાં છે ? છ માસ બાકી છે. એ પહેલાં તો હું તમને પરણાવી દઈશ.

નરેન: એની ઉતાવળ નથી. મનીષા મનમાં હતી, છે અને રહેશે. જો પ્રેમ કોઈ મુદતી વસ્તુ હોત તો અમે આમ શિખરો ભણી ગતિ કરી ન હોત. રહેવા દે આનંદ !

મનીષા: હા . જોશીને બોલાવવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો હું આ શિબિર પૂરી કરીશ. પછી અમે થોડા દિવસ સાથે હરી ફરીશું, જૂનો સમય તાજો કરીશું.!

કનોજ: સલોની , આ ધીરજ આપણે રાખી શકીશું ? આપણે તો નક્કી કર્યું હતું કે -

સલોની: માત્ર મીઠાઈ ખાવાનું નક્કી કર્યું હતું. આપણે આ શિબિરમાં સાહસ શીખવા આવ્યાં છીએ, દુઃસાહસ નહિ! ખરું ને દાદાજી ?

વિરાટ: યસ, ઘેર ઈઝ અ પોઈન્ટ, મારી દીકરી તમને બધું બરોબર શીખવી રહી છે. મારા આશીર્વાદ છે. તમે લોકો બહાદુર જ નહીં, બુદ્ધિશાળી પણ બનશો ! અને તમારા પ્રેમમાંથી જ શૌર્ય જાગશે . લો આ મીઠાઈ , આશીર્વાદના ભાગ રૂપે ખાઓ અને ખવડાવો ! ગાઓ અને ગવડાવો. તમારા ભવિષ્યમાં પ્રેમશૌર્ય અંકિત ધ્વજ ફરકાવો ! (બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે. વિરાટબાબુ ગાય છે :

- ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી પ્રેમશૌર્યઅંકિત.

(‘ત્રીજો પુરુષ’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

પ્રતિકાર-સામનો; અણધારી-ઓચિંતી; નૈસર્ગિક-કુદરતી; શૌર્ય-બહાદુરી, વીરતા; શુષ્ક-નીરસ; ગોપિત-છૂપી; તથ્ય-હકીકત; રઝા-મરજી, ઈચ્છા; બુલંદ-ભવ્ય,(અહીં) ઊંચી યોગ્યતાવાળું; સાર્ત્ર-એક મહાન ફેંચ વિચારક

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

અશક્ય × શક્ય; નિર્ભય × ભયભીત; સાહસ × દુઃસાહસ

રૂઢિપ્રયોગ

હૃદય છલકાઈ જવું-આનંદિત થઈ ઊઠવું; શિખરો સર કરવાં-સફળતા પ્રાપ્ત કરવી; ધ્વજ ફરકાવવો-વિજય મેળવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

માનવનું ભક્ષણ કરનાર-માનવભક્ષી; શારીરિક રીતે સશક્ત-ખડતલ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો. :

(1) મનીષા દેસાઈએ સુરતી કુટુંબને કોના હુમલામાંથી બચાવેલું.?

(A) રીંછ

(B) વાઘ

(C) દીપડો

(C) જંગલી ભૂંડ

(2) નરેને કઈ તાલીમ મેળવી હતી ?

(A) ઘોડેસવારીની

(B) વન સંરક્ષણની

(C) પોલીસની

(D) પર્વતારોહણની

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) રીંછ માણસને જોઈને શું કરે છે ?

(2) નરેન લગ્નનાં માગાં પાછાં શા માટે ઠેલતો હતો ?

3. બે - ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) નરેન જે મનીષાને ઓળખતો હતો તે મનીષા કેવી હતી ?

(2) વિરાટભાઈએ મનીષા અને નરેનની સગાઈની ના પાડી કારણ કે...

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો.

(1) મનીષાનું પાત્રચિત્રણ કૃતિને આધારે લખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પર્વતારોહણને લગતી માહિતી અને ફોર્મ મેળવો. વેકેશનમાં તક મેળવીને પર્વતારોહણમાં ભાગીદાર બનો.
- તમારા પર્વતારોહણના અનુભવો લખીને બાલ સામયિકો અને દૈનિકોના બાલ વિભાગોમાં પ્રગટ કરવા મોકલો.
- ‘વર્ટિકલ લિમિટ’ નામની પર્વતારોહણની સાહસપૂર્ણ ફિલ્મ જુઓ.
- મલાલા જેવી બહાદુર બાળાઓનો પરિચય મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘મારી રીતે કહું તો હું માનવ-હૃદયના સૌંદર્ય પાછળ ગાંડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાહ્ય છબી હતી.’ એકાંકીના નાયક નરેન પાસે લેખકે આ વાક્ય બોલાવીને એનો પાત્ર પરિચય આપી દીધો છે. નાયકને પ્રકૃતિનું આકર્ષણ છે જ, પરંતુ એને વિશેષ ખેંચાણ માનવહૃદયની સુંદરતાનું છે. વળી, લેખકે એ સંકેત આપી દીધો છે કે માનવની બાહ્ય સુંદરતા કે દેખાવ કરતાં આંતરિક સુંદરતા વધારે મહત્વની છે. આ શબ્દોથી આ સાચી વાત લેખકે રજૂ કરી છે - ‘કાળા માથાનો માનવી ધારે તે કરી શકે છે. આ વિચાર મનીષાના પાત્ર દ્વારા રજૂ કર્યો છે. માનવી સંકલ્પથી અને પ્રયાસથી સફળતાનાં શિખરો સર કરી શકે છે એ વાત કૃતિમાં નીચેનાં વાક્યો સમજાવે છે તે જુઓ:

- ગરોળીથી ડરનાર હવે મગર સાથે પણ લડી શકે છે.

- માણસ માટે કશું અશક્ય નથી.
- એ આકાશના તારા સુધી પહોંચી શકે છે.
- તું તો જાણે સુંદરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે.

નારી માટે વપરાતા વર્ણસગાઈના આ બે શબ્દો ‘સુંદરી’ અને ‘શક્તિ’ સાથે વપરાયા છે તેથી શબ્દ ચમત્કૃતિ સર્જાઈ છે. વળી, સુંદરીથી શક્તિ સુધીની યાત્રા એ કોમળનું ‘શક્તિશાળી’માં થયેલું રૂપાંતર પણ મનીષાના પાત્રનો એક જ વાક્યમાં કેવો આબેહૂબ પરિચય પ્રગટ કરે છે તે પણ જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સાચો અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ઊર્ધ્વગતિ અર્પે છે. વ્યક્તિને મુક્ત, વિશાળ અને સાહસિક બનાવી શકે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. પ્રેમ એ મુદતી વસ્તુ નથી, એ તો સ્થાયી આવિર્ભાવ છે. પ્રેમમાં ધૈર્ય, ગંભીરતા, સમજ અને જવાબદારી અનિવાર્ય છે.

પ્રકૃતિ, પશુ અને પ્રાણીઓ સાથે સમજપૂર્વક આત્મીયતા કેળવવાની જરૂર છે. એ મનુષ્યને ઉપકારક બને છે તેથી મનુષ્યે સંહારક બનવું ન જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટતા કરવી.

કોમળ સ્ત્રી પણ સાહસિક બની શકે છે, ‘સ્ત્રીમાં ખૂબ શક્તિ છે, તેને માર્ગદર્શન અને તક આપવામાં આવે તો સિદ્ધિનાં શિખરો સર કરી શકે છે’ તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો દ્વારા સમજ આપવી.

વ્યાકરણ: એકમ-1

ધ્વનિશ્રેણી

ધોરણ-૯માં શબ્દોને ધ્વનિશ્રેણી તરીકે જોતાં શીખ્યાં. આપણે જોયું કે કોઈ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે આપણે ખરેખર કયા ધ્વનિઓ બોલીએ છીએ અને કયા ક્રમમાં બોલીએ છીએ. જેમકે, ‘ગિરિધર’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી ‘ગ્+ઈ+રૂ+ઈ+ધ્+અ+રૂ’ કે ‘દૂરબીન’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી ‘દ્+ઉ+રૂ+અ+બ્+ઈ+ન્’ થશે.

આપણે જોયું હતું કે ‘વહાલો’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી ‘વ્+અ+હ્+આ+લ્+ઓ’ થાય છે, પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી ‘ગ્+ઓ+પ્+આ+ળ્’ થશે. એટલે ‘વહાલો’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણીમાં અંતે ‘ઓ’ સ્વર છે પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેણીના અંતે માત્ર ‘ળ્’ વ્યંજનધ્વનિ છે. તેના પછી ‘અ’ સ્વર લખ્યો નથી. કારણકે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દના છેલ્લા વ્યંજનધ્વનિ પછી ‘અ’ સિવાયના અન્ય સ્વર હોય તો જ બોલાય છે. એટલે કે, ગુજરાતી ભાષા વ્યંજનાન્ત ભાષા છે.

પરંતુ, તમને ‘પદ્મ’, ‘સર્પ’, ‘સૂર્ય’ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણીનો ખ્યાલ છે ? આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી અનુક્રમે ‘પ્+અ+દ્+ય્+અ’, ‘સ્+અ+રૂ+પ્+અ’ અને ‘સ્+ઉ+રૂ+ય્+અ’ થશે. આ ધ્વનિશ્રેણીના અંતે ‘અ’ સ્વર આવ્યો છે. તમને થશે કે ગુજરાતી વ્યંજનાન્ત ભાષા છે, તો આ શબ્દોને અંતે ‘અ’ સ્વર શા માટે ? ચાલો, આ વાત સમજીએ. એક રમત રમીએ. નીચે કેટલીક શબ્દજોડ આપી છે. તમે તમારા બન્ને કાનમાં આંગળી નાંખી દો. તમે આ શબ્દજોડ બોલો અને ધ્યાનથી સાંભળો.

વિભાગ અ	વિભાગ બ
રમ	રમ્ય
જશ	જશ્ન
જન	જન્મ
નિત	નિત્ય
કર	કર્ણ

તમને ખ્યાલ આવશે કે ‘રમ’ બોલતી વખતે અંતે ‘મ’ સંભળાય છે પણ જ્યારે ‘રમ્ય’ બોલો છો ત્યારે ‘ય’ વ્યંજન પછીનો ‘અ’ પણ સંભળાય છે. શબ્દજોડ ફરીથી સાંભળી જુઓ. વિભાગ અ-ના શબ્દો બોલતાં અંતે વ્યંજન સંભળાશે, જ્યારે વિભાગ-બના શબ્દો બોલતાં અંતે સ્વર સંભળાશે. કારણ કે જોડાક્ષરને યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારવા તેની સાથે સ્વર બોલાય છે. ચાલો, આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી જોઈએ.

વિભાગ અ	ધ્વનિશ્રેણી	વિભાગ બ	ધ્વનિશ્રેણી
રમ	રૂ+અ+મ્	રમ્ય	રૂ+અ+મ્+ય્+અ
જશ	જ્+અ+શ્	જશ્ન	જ્+અ+શ્+ન્+અ
જન	જ્+અ+ન્	જન્મ	જ્+અ+ન્+મ્+અ
નિત	ન્+ઈ+ત્	નિત્ય	ન્+ઈ+ત્+ય્+અ
કર	ક્રૂ+અ+રૂ	કર્ણ	ક્રૂ+અ+રૂ+ણ્+અ

તમને યાદ હશે કે ગયા વર્ષે અન્ય વિશિષ્ટ જોડાક્ષર જોયા હતા. છતાં ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ?

ક્ષ	ક્ર+ખ્+અ
જ્ઞ	જ્+ઞ્+અ
ત્ર	ત્ર+ર્ર+અ

(નોંધ:- ‘જ્ઞ’ જોડાક્ષર ગુજરાતી ભાષામાં ‘ગ્+ન્+ય્+અ’ તરીકે સંભળાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાને અનુસરીને તે ‘જ’ વ્યંજનનો જોડાક્ષર ગણાય છે. તેથી તેની ધ્વનિશ્રેણી ‘જ્+ઞ્+અ’ તરીકે છૂટી પાડવામાં આવે છે.)

ગુજરાતી વ્યંજનો ‘દ’ અને ‘શ’ જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વ્યંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનું દેવનાગરી લિપિચિહ્ન પ્રયોજાય છે તે પણ જોયું હતું.

‘દ’ના જોડાક્ષર

દ્ + દ = દ્વ
દ્ + ધ = દ્ધ
દ્ + મ = દ્મ
દ્ + ય = દ્ય
દ્ + ર = દ્ર
દ્ + લ = દ્લ
દ્ + ળ = દ્લ

‘શ’ના જોડાક્ષર

શ્ + ર = શ્ર
શ્ + લ = શ્લ
શ્ + ય = શ્ય

‘ર’ વ્યંજન જોડાક્ષરમાં પ્રયોજાય ત્યારે જો એ પૂર્વ-અર્ધ વ્યંજન તરીકે હોય તો જુદું ચિહ્ન પ્રયોજાય છે અને અન્ય વ્યંજન પૂર્વ-અર્ધ વ્યંજન હોય ત્યારે ર વ્યંજન માટે જુદું ચિહ્ન પ્રયોજાય છે. યાદ છે ને !

‘ર’ પહેલાં આવે તો ‘૨’ તરીકે

ધ્વનિશ્રેણી	શબ્દ
ક્ર + આ + ર્ર + ય્ + અ	કાર્ય
વ્ર + અ + ર્ર + ત્ + અ + ન્	વર્તન

અન્ય વ્યંજન પહેલાં આવે તો ‘,’ તરીકે

ધ્વનિશ્રેણી	શબ્દ
વ્ર + ર્ર + અ + ત્	વ્રત
ક્ર + ર + અ + મ્	ક્રમ

યાદ આવ્યું ને ! તો કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી તપાસીએ ? વિવિધ સ્વર અને વ્યંજન ધરાવતી ધ્વનિશ્રેણી, એકથી વધુ વ્યંજનો ધરાવતા જોડાક્ષરની ધ્વનિશ્રેણી છૂટી પાડીશું ને?

હૃદય	હ્ર+ળ+દ્+અ+ય્
કટાક્ષ	ક્ર+અ+ટ્+આ+ક્ર+ખ્+અ
નિશ્ચિત	ન્+ઈ+શ્+ચ્+ઈ+ત્
વિજ્ઞપ્તિ	વ્ર+ઈ+જ્+ઞ્+અ+પ્+ત્+ઈ
અગ્ન્યસ્ત્ર	અ+ગ્+ન્+ય્+અ+સ્+ત્+ર્ર+અ

તમે નીચેના શબ્દો સામે આપેલી ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે કે કેમ, તે કહી શકશો ? જો એ ધ્વનિશ્રેણી ખોટી હોય તો તમે સુધારશો ને!

(1) મુઠ્ઠી - મ્+ઊ+ટ્+ઠ્+ઈ

(2) તૃષ્ણા - ત્+ઋ+પ્+ણ્+આ

(3) સર્વોત્તમ - સ્+અ+ર્+વ્+ઓ+ત્+અ+મ્

(4) પ્રાયશ્ચિત્ત - પ્+ર્+આ+ય્+અ+શ્+ચ્+ઈ+ત્

(5) કાર્યક્રમ - ક્+આ+ર્+ય્+અ+ર્+ર્+અ+મ્

ધ્વનિશ્રેણીઓ ધ્યાનથી વાંચી ને ! બોલો, કઈ કઈ ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે ? બીજી અને ચોથી ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે. તો બાકીની ધ્વનિશ્રેણી સુધારીએ?

મુઠ્ઠી - મ્+ઉ+ઠ્+ઠ્+ઈ

સર્વોત્તમ - સ્+અ+ર્+વ્+ઓ+ત્+ત્+અ+મ્

કાર્યક્રમ - ક્+આ+ર્+ય્+અ+ક્ર્+ર્+અ+મ્

તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે ‘ઠ્ઠી’ એ ‘ટ્+ઠ્+ઈ’ શ્રેણી નથી. પરંતુ, ‘ઠ્+ઠ્+ઈ’ છે. ‘સર્વોત્તમ’ની ધ્વનિશ્રેણીમાં શું ધ્યાનમાં આવ્યું ? ત્યાં ‘ત્’ એ બેવડો ‘ત’ છે. ‘ઉત્તમ’, ‘મહત્ત્વ’, ‘સત્તા’ વગેરે જેવા શબ્દોમાં આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો ‘કાર્યક્રમ’માં ‘ય્’ પહેલા ‘ર્’ વ્યંજન આવ્યો હોવાથી ‘ય’ પર રેફ છે તો ‘ક્ર’ પછી ‘ર્’ આવ્યો હોવાથી ‘/’ નિશાની પ્રયોજાઈ છે.

આવા કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી જાતે છૂટી પાડીશું ?

ઉત્કૃષ્ટ

સ્નિગ્ધ

વિદ્વત્તા

જ્ઞાનચક્ષુ

નિઃસ્તબ્ધતા

જોડણી

સામાન્ય રીતે ‘જોડણી’ શબ્દ સાંભળો ત્યારે તાણ અનુભવાય છે. ખોટું લખાઈ જશે તો? એમ થાય કે કોઈ જાદુની લાકડી મળી જાય અને બધી જોડણી સાચી જ લખાય તો કેવી મઝા પડી જાય! એના નિયમો સમજી શકાય તો કેટલું સારું થાય!

તમે ગુજરાતી શબ્દભંડોળ વિશે ભણી ગયા છો. ગુજરાતીમાં તદ્ભવ, તત્સમ અને અંગ્રેજી, અરબી-ફારસી જેવા અન્ય ભાષાના શબ્દો છે, તે તમે જાણો છો. સાર્થ જોડણીકોશમાં આ તત્સમ, તદ્ભવ કે અન્યભાષી શબ્દો માટે જુદા નિયમો છે. મહદંશે જોડણીના નિયમો તદ્ભવ શબ્દોને લાગુ પડે છે. તત્સમ તથા અન્યભાષી શબ્દોની જોડણી તેમની મૂળ ભાષાની જોડણીને અનુસરીને કરવાની હોય છે. જેમ કે, ‘ઈરાક’ મૂળ અરબી જોડણી અનુસાર હ્રસ્વ ‘ઈ’ ધરાવે છે તો ‘ઈરાન’ ફારસી જોડણીને અનુસરીને દીર્ઘ ‘ઈ’ ધરાવે છે. ‘દિવેટ’ કે ‘દિવેલ’ જેવા શબ્દો તદ્ભવ શબ્દો હોવાથી તે ગુજરાતી જોડણીના નિયમ અનુસાર છે પણ ‘દીવાન’ અરબી અને ‘દીવાલ’ ફારસી શબ્દ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીના નિયમો તેને લાગુ પડતા નથી, તેથી તેની જોડણી જુદી થાય છે. એ સંજોગોમાં સાચી જોડણી કરવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે, ખૂબ વાંચવું. આંખોને તેની આદત પાડવી તે. અહીં આપણે કેટલાક નિયમો જોઈશું. જેનું જોડણી સંદર્ભે ધ્યાન રાખવું જોઈએ તેવા સરખા લાગતા શબ્દોની યાદી પણ આપી છે. તમે તેનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરશો.

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીના અભ્યાસના મુખ્ય આધાર નીચે મુજબ છે.

1. ઉચ્ચારણગત
2. અક્ષર (શબ્દમાં સ્થાન)
3. જોડાક્ષર
4. અનુસ્વાર
5. અંગસાધક પ્રત્યય

1. ઉચ્ચારણગત:

- 1) શબ્દને અંતે આવતો 'ઈ'દીર્ઘ હોય છે.

ઉદાહરણ: સખી, ઘંટી, કીડી, શીશી, ગળી, ખાલી, ડાળી, મૂડી, દૂધી, સુખી, પૂંજી વગેરે

(નોંધ: સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, સૃષ્ટિ - વગેરેને જુદો પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી દ્વિસ્વ ઈ આવે)

- 2) 'ય' અક્ષર પહેલાં આવતો 'ઈ' હંમેશાં દ્વિસ્વ હોય છે.

ઉદાહરણ: પ્રિય, દરિયો, સાથિયો, ઘડિયાળ, વરિયાળી, ખાસિયત, હોશિયાર, અઠવાડિયું વગેરે.

2. અક્ષર: શબ્દમાં સ્થાન:

- 1) એકાક્ષરી શબ્દ:

સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર વગરના એકાક્ષરી શબ્દોમાં આવતાં 'ઈ' કે 'ઉ' દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

દીર્ઘ 'ઈ' ઘી, ફી, બી, સ્ત્રી વગેરે

દીર્ઘ 'ઉ' જૂ, દૂ, ભૂ, રૂ, બૂ વગેરે

પરંતુ, જો એકાક્ષરી અક્ષર સાનુનાસિક હોય તો તે દ્વિસ્વ હોય છે. જેમ કે,

દ્વિસ્વ 'ઉ'- હું, શું, તું વગેરે

- 2) બે અક્ષરના શબ્દ:

સામાન્ય રીતે બે અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

દીર્ઘ 'ઈ'- ગીધ, ચીજ, જીત, ફીણ, મીણ, રીત, શીખ, શીરો, હીરો, છીણી, ખીલી,

દીર્ઘ 'ઉ'- ઊઠ, ઊડ, ઊન, કૂચ, ચૂનો, દૂધ, ધૂળ, ફૂલ, ફૂગ, દૂર, બૂચ, જૂન, ચૂલો

(નોંધ: 'આદિ' - તત્સમ શબ્દ, 'દિલ' - ફારસી શબ્દ, 'ગુનો' - અરબી શબ્દ - એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોજાતા અન્ય ભાષાના શબ્દોની જોડણી આ નિયમથી જુદી હોઈ શકે.)

- 3) ત્રણ અક્ષરના શબ્દ:

ત્રણ અક્ષરની જોડણી ખૂબ સરળ છે. તેમાં માત્ર તમારે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે. સામાન્ય રીતે પહેલો અને બીજો - બન્ને અક્ષર સરખા નહીં હોય, એટલે કે બન્ને અક્ષર દ્વિસ્વ કે બન્ને અક્ષર દીર્ઘ નહીં હોય. જો પહેલો અક્ષર દ્વિસ્વ હોય તો બીજો અક્ષર દીર્ઘ અને પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો બીજો અક્ષર દ્વિસ્વ હોય. બસ, આટલું જ યાદ રાખવાનું.

સામાન્ય રીતે ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’- ઈનામ, ઈરાદો, કિનારો, વિદાય, વિસાત, શિકાર, દિવેટ, દિવેલ, બિલાડી, સિસોટી વગેરે

‘ઉ’- ઉધાર, ઉનાળો, કુહાડી, ગુલામ, સુથાર, ધુમાડો, દુકાન, દુકાળ, ઉજાણી, ગુલાબી, ધુળેટી વગેરે

સામાન્ય રીતે ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’- કીમત, શીતળ, ચીપિયો, ધીરજ, કીટલી, દીકરી, ચીકણું વગેરે

‘ઊ’- ઊપજ, ઊથલો, પૂનમ, સૂરત, ઊધઈ, સૂતળી, ઊજળું, ઊલટું, દૂઝણું, કૂતરું, રૂપિયો વગેરે

4) ચાર કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દ:

ચાર કે પાંચ અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. જેમ કે,

હિલચાલ, ભુલામણી, ખિસકોલી, કુતૂહલ, કિરતાર, કિફાયતી, સુવાવડ, પિચકારી, નિસરણી

તો મિત્રો, અક્ષરની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને જોડણી સમજવી સહેલી થશે ને! હવે જોડાક્ષરને આધારે જે નિયમ છે તે વિશે જોઈએ.

3. જોડાક્ષર:

1) મૂળ શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંનાં ‘ઈ’ અને ‘ઉ’ હ્રસ્વ હોય છે. જેમ કે,

‘ઈ’- ઈસ્ત્રી, કિસ્સો, ચિકી, જિલ્લો, રિગ્રી, પિસ્તા, રિક્ષા, લિફ્ટ, લિજ્જત, નિશ્વાસ, પિસ્તાળીસ વગેરે

‘ઉ’- ઉલ્લુ, કુસ્તી, ગુસ્સો, કુગ્ગો, મુકી, તુકો, સુધ્યાં, સુસ્તી, મુશ્કેલી, ઉજ્જડ, હુન્નર, ઉશ્કેરાટ વગેરે

(નોંધ: અહીં ઈસ્ત્રી, જિલ્લો, રિગ્રી, લિફ્ટ, ગુસ્સો, ઉલ્લુ, હુન્નર વગેરે જેવા અન્યભાષી શબ્દો પણ ગુજરાતી જોડણીના નિયમોને સમાંતર જોડણી ધરાવતા હોવાથી, તમે સરળતાથી યાદ રાખવા તેની નોંધ લઈ શકો માટે નોંધ્યા છે.)

4. અનુસ્વાર:

અનુસ્વાર નાસિક્ય સ્વરનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ પ્રયોજાય છે અને અનુનાસિક વ્યંજન (ઙ, ઞ, ણ, ન, મ)ની જગ્યાએ પણ પ્રયોજાય છે. અનુનાસિક વ્યંજનના નિર્દેશ માટે પ્રયોજાય ત્યારે તે વર્ગના વ્યંજન સાથે તે જોડાક્ષરના ભાગ રૂપે હોય. જેમકે, ‘ચંદ્ર’ - ‘ચન્દ્ર’, કિંમત - કિમ્મત, પરંતુ, ‘આંસુ’ - ‘આન્સુ’ / ‘આમ્સુ/...નથી હોતું. કારણકે ‘ચંદ્ર’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ‘ચન્દ્ર’ બોલાય છે. અથવા ‘કિંમત’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ‘કિમ્મત’ બોલાય છે. જ્યારે ‘આંસુ’માં સ્વર પોતે જ નાસિક્ય છે, તેના નાસિક્યપણાને કોઈ વર્ગના વ્યંજન સાથે આપણે જોડતા જ નથી. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિંમત’ આદિ બોલતી વખતે જોડાક્ષરની જેમ ઉચ્ચારણમાં થડકો લાગે છે, જે ‘આંસુ’માં નથી લાગતો. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિંમત’ આદિ અનુનાસિક વ્યંજનસૂચક અનુસ્વાર તીવ્ર કહેવાય છે, જ્યારે ‘આંસુ’, ‘ભીંત’ આદિમાં ઉચ્ચારાતો અનુસ્વાર કોમળ કહેવાય છે.

તીવ્ર અનુસ્વાર ધરાવતો શબ્દ જોડાક્ષરનો નિયમ ધરાવે છે. તેથી તેમાં પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ સ્વર લખાય છે. જેમકે,

ઈ - બિંદી, સિંધી, હિંદ, જિંદગી, ઈંગુજી, લિંબોળી, શિંગડું, સિંધવ, હિંડોળો, હિંમત વગેરે

ઉ - કુંજો, કુંભ, બુંદી, ભુંડ, ઉંદર, ઉંબરો, ઉંમર, કુંડળ, કુંદન, કુંભાર, ગુંજાશ, ગુંદર, ગુંબજ વગેરે

આ શબ્દોને ઉચ્ચારતાં ‘બિન્દી’, ‘લિમ્બોળી’; ‘કુમ્ભ’, ‘ગુન્દર’ એમ જુદું ઉચ્ચારાય છે, તેવો ખ્યાલ આવશે. તેથી

‘બિ’-‘લિ’ કે ‘કુ’, ‘ગુ’ની સ્વરમાત્રા હ્રસ્વ છે.

પરંતુ, નાસિક્ય સ્વરસૂચક અનુસ્વાર હોય ત્યારે તેના ઉચ્ચારણને ‘કોમળ’ ગણાવાય છે. તેની પહેલાં આવતાં ‘ઈ-ઉ’ દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

ઈ - છીંક, પીંછી, ભીંત, રીંછ, ખીંટી, વીંટી, વીંછી, રીંગણ, લીંપણ, હીંચકો, જીંડવું, પીંજરું વગેરે

ઉ - ઊંટ, ઊંઘ, ખૂંટ, ગૂંથ, ઘૂંટ, ટૂંક, છૂંદો, સૂંઠ, હૂંફ, સૂંઢ, પૂંછડી, ઊંચું, ઊંધું, પૂંજી, હૂંડી, લૂંટારો વગેરે

આ શબ્દોને ‘ભીન્ત’ કે ‘ગૂન્થ’ ઉચ્ચારી શકાતા નથી. માત્ર ‘હીંચકો’ અને ‘હિંડોળો’ બોલી જોશો તો પણ ‘હિં’ અને ‘હીં’ના ઉચ્ચાર વચ્ચેનો ભેદ સમજાશે.

5. અંગસાધક પ્રત્યય:

તમે અગાઉ અંગસાધક પ્રત્યય વિશે ભણી ગયા છો. અંગસાધક પ્રત્યયની જોડણી યાદ રાખવાથી તેની સાથે જોડાઈને બનતા શબ્દોની જોડણી સરળતાથી યાદ રહી શકશે.

અ) હ્રસ્વત્વ ધરાવતા પ્રત્યયો:

1) પૂર્વ પ્રત્યય:

- ઉપ - ઉપકથા, ઉપગ્રહ, ઉપનામ, ઉપમંત્રી, ઉપાંગ, ઉપાંત્ય
- ઉત્ - ઉત્કંઠા, ઉદ્યમ, ઉલ્લેખ, ઉક્રયન
- સુ - સુપુત્ર, સુદંઢ, સુદીર્ઘ, સુપાત્ર, સુમેળ, સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
- કુ - કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુછંદ, કુસંપ, કુદૃષ્ટિ, કુપાત્ર
- અનુ - અનુકૂળ, અનુકરણ, અનુભૂતિ, અનુમતિ

(‘પછી’નો અર્થ: અનુજ, અનુચર, અનુસ્નાતક, અનુક્રમ)

(‘અન્’- પ્રત્યય: અનુત્તર- અન્ +ઉત્તર, અનુચિત - અન્ +ઉચિત, અનુપમ -અન્ + ઉપમ)

- દુઃ/દુસ્/દુર્: દુર્જન, દુર્ગમ, દુષ્કાળ, દુરાચાર, દુષ્પ્રાપ્ત
- નિઃ/નિસ્/નિર્:

- નિઃ - નિઃશબ્દ, નિઃસત્ત્વ, નિઃશસ્ત્ર, નિઃશુલ્ક, નિઃસહાય, નિઃસંકોચ, નિઃસંતાન

- નિશ્ - નિશ્ચેતન, નિશ્ચલ, નિષ્કામ, નિષ્ફળ, નિષ્કંટક, નિષ્કર્મ, નિષ્ક્રિય, નિષ્પક્ષ

- નિર્ - નિર્મળ, નિર્દોષ, નિરંકુશ, નિર્દય, નિરામિષ, નિરાવરણ, નિરાશ, નિરાશ્રય, નિરાહાર, નિરુત્તર

(નોંધ: સ્વર અને ઘોષ વ્યંજન પહેલાં ‘નિર્’, ‘દુર્’; ઊખાક્ષરો પાસે ‘નિ’, ‘દુ’; ‘ચ,’ પહેલાં ‘શ’; ‘ક’, ‘પ’, ‘ફ’ પહેલાં ‘ષ’)

- વિ- વિકેન્દ્રિત, વિસર્જન, વિજાતીય, વિદેશ, વિદેહ, વિધવા, વિધર્મ વગેરે (વિ - વિરોધ, નકાર આદિ અર્થ)
- વિશિષ્ટ, વિખ્યાત, વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાન, વિજય, વિનાશ, વિનમ્ર, વિદ્રોહ વગેરે (વિ - વિશેષનો અર્થ દર્શાવે)

- પરિ - (ચારે તરફનું, પરિપૂર્ણ) પરિક્રમા, પરિગ્રહ, પરિજન, પરિણામ, પરિણીત, પરિભાષા, પરિમાણ પરિવર્તન, પરિવેશ, પરિતાપ, પરિપત્ર, પરિપાટી, પરિપૂર્ણ, પરિબળ, પરિસર, પરિશ્રમ
- પ્રતિ - પ્રતિકૃતિ, પ્રતિહિંસા, પ્રતિસાદ, પ્રતિલિપિ, પ્રતિબિંબ, પ્રતિસ્પર્ધા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિદિન
 - સંધિને કારણે - પરીક્ષા, પ્રતીક્ષા
- અધિ-(ઉપર) અધિકારી, અધિનિયમ, અધિપતિ
- અભિ- (-ના સંદર્ભમાં) અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
- પરિ - પરિમિતિ, પરિણીત
- પુરસ્- (પહેલાં) પુરોહિત, પુરોગામી, પુરાતત્ત્વ
- બિન - બિનજરૂરી, બિનઅનુભવી, બિનશરતી, બિનચૂક, બિનઆવડત, બિનઉપજાઉ, બિનજવાબદાર

2) પરપ્રત્યય:

- ઇક - આ પ્રત્યય લાગે ત્યારે સામાન્ય રીતે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અ-આ, ઇ/એ - એ, ઉ/ઓ - ઔ
 - અ/આ -(સમાજ)) સામાજિક, (પ્રમાણ) પ્રામાણિક, (સમય) સામયિક,(શરીર) શારીરિક, વાર્ષિક
 - ઇ/એ- એ - (દ્વિતીય) દ્વૈતીયિક, વૈજ્ઞાનિક, (દિન) દૈનિક, (સેના) સૈનિક, વૈદિક વગેરે
 - ઉ/ઓ - ઔ - (ઉદ્યોગ) ઔદ્યોગિક, (ભૂગોળ) ભૌગોલિક વગેરે
 - (ક્યારેક પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી: ધનિક, પંથિક, રસિક, અઠવાડિક, ક્ષણિક, ક્રમિક)
- ઇકા - લેખિકા, નાયિકા, બાલિકા, સંપાદિકા, માર્ગદર્શિકા, નવલિકા વગેરે
- ઇત - ગણિત, રચિત વગેરે
- ઇલ - ઊર્મિલ, જટિલ વગેરે
- ઇષ્ઠ - કનિષ્ઠ, સ્વાદિષ્ઠ, ધર્મિષ્ઠ વગેરે
- ઇમા - ગરિમા વગેરે
- ઇય - ભારત + ઇય = ભારતીય, નાટકીય, પૂજનીય વગેરે

જોડણીના આ નિયમો જોયા પછી કેટલીક જોડણી સમજવી અને તેથી યાદ રાખવી સરળ રહેશે. તમને ખબર છે કે અંગ્રજી શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી માટે પણ આવા કેટલાક નિયમો જોવાથી જોડણી સહેલી લાગી શકે?

1. જ્યાં 'i' આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઇ પ્રયોજાય. જેમકે, પોલિસી, ટાઈપિસ્ટ વગેરે
2. જ્યાં 'u' આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઉ પ્રયોજાય. જેમકે, યુનિટ, સ્યુટ વગેરે
3. જ્યાં 'ee', 'ea' અને 'ie' આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઈ' ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સીટ, ફી, બીયર વગેરે
4. જ્યાં 'oo' આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઊ'ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સ્કૂલ, ફૂટ, હૂક વગેરે
5. જ્યાં શબ્દના અંતે 'ઈ'ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઈ'ની માત્રા પ્રયોજવી, અન્ય તમામ 'ઈ' ડ્રસ્વ માત્રામાં લખાશે. જેમકે, યુનિવર્સિટી, મ્યુનિસિપાલિટી, કમિશનર વગેરે.
6. અંગ્રેજીના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવા 'ઓ'ની માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. જેમકે, કોફી, ઓફિસ, ઓગસ્ટ વગેરે

હ્રસ્વ - દીર્ઘ ‘ઇ-ઈ, ઉ-ઉ’ કે અનુસ્વાર સંદર્ભે કેટલાક નિયમો જોયા. પણ ઘણી વખત લખતી વખતે બેદરકારીમાં, ઉતાવળમાં કે ઉચિત શબ્દ ખ્યાલ ન હોવાને કારણે કોશમાં હોય તેવી, પરંતુ સંદર્ભને યોગ્ય ન હોય તેવી જોડણી લખાઈ જાય છે. જેમ કે,

કલોરોફોર્મ એટલે શસ્ત્રક્રિયા સમયે દરદીને બેહોશ કરવા વપરાતી દવા.

- ને બદલે આમ લખાય:

કલોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રક્રિયા સમયે દરદીને બાહોશ કરવા વપરાતી દવા.

તમે ધ્યાનથી વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે એકને બદલે પ્રયોજાયેલ અન્ય શબ્દ ‘શસ્ત્ર - શાસ્ત્ર’ અથવા ‘બેહોશ - બાહોશ’ કોશની દૃષ્ટિએ સાચા છે. પરંતુ સંદર્ભની દૃષ્ટિએ તે ઉચિત અર્થ ધરાવતા શબ્દ નથી. તેથી આ પણ સંદર્ભગત ખોટી જોડણી જ કહેવાય. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે. તમારે લખતી વખતે હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

જોડણીભેદે અર્થભેદ:

અકસ્માત્ - એકાએક, અણધાર્યું	અપેક્ષા - ઈચ્છા, આશા
અકસ્માત - અણધાર્યો બનાવ	ઉપેક્ષા - તિરસ્કાર, અવગણના
અફર - અચલ, નિશ્ચલ	અબજ - સો કરોડ દર્શાવતી સંખ્યા
અફળ - નિષ્ફળ	અજબ - આશ્ચર્યકારક
અભિનય - અદાકારી	અલિ - ભમરો
અભિનવ - તદ્દન નવું	અલી - સખીને સંબોધન
અસ્ત્ર - ફેંકવાનું હથિયાર	અંશ - ભાગ
શસ્ત્ર - હાથથી લડવાનું હથિયાર	ઑસ - વજનનું એક માપ
આકરું - કઠણ	આજ - આજે
આકળું - ઝટ ગુસ્સે થનાર	આ જ - આ + નિપાત ‘જ’
આર - કાંજી	આરસ - સંગેમરમર
આળ - આરોપ	આળસ - સુસ્તી
ઈનામ - બક્ષિશ	ઉદર - પેટ
ઈમાન - પ્રામાણિકતા	ઉંદર - એક પ્રાણી
ઉપહાર - ભેટ	ઊછરવું - મોટા થવું
ઉપહાર - નાસ્તો	ઊછળવું - કૂદવું
કઠોર - કઠણ, નિર્દય	કડુ - એક પ્રકારની કડવી ઔષધિ
કઠોળ - એક પ્રકારનું અનાજ	કડું - હાથનું ઘરેણું
કમર - કેડ	કૂચી - મહોલ્લો

કમળ	- એક ફૂલ	કૂચી	- ચાવી
કેશ	- વાળ	કોશ	- ભંડાર
કેસ	- મુકદ્દમો	કોસ	- ગાઉ -દોઢ માઈલ
ખાધ	- ખોટ	ગુણ	- મૂળ લક્ષણ, કાયદો
ખાદ્ય	- ખવાય એવું	ગૂણ	- થેલો (ચાર મણ)
ખાંધ	- ખભો		

આ નિયમોને સમજવાની કોશિશ કરવાથી, લખતી વખતે ધ્યાન રાખવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થશે. પણ ભાષા અને જોડણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા સતત વાંચવું અને સતત લખવું - એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે.

નોંધ: અનુસ્વાર સંદર્ભે કવિ સુંદરમ્ રચિત કાવ્ય ‘અનુસ્વાર-અષ્ટક’ મેળવીને વાંચો.

સંધિ

ગયા વર્ષે આપણે જોયું કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ, એટલે કે સંધિ એ ‘બોલવા’ -નો વિષય છે. હવે તમે સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ અને વિસર્ગસંધિથી પરિચિત છો.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ? ગયા વર્ષે જોયેલા સંધિના નિયમો યાદ હશે. તમે સ્વરસંધિ, ગુણસંધિ, યણ સંધિ, અયાદિ, વિસર્ગસંધિ અને વ્યંજનસંધિ જોઈ હતી. તો થોડાક સ્વાધ્યાય કરીને સંધિ વિશે પુનરાવર્તન કરીએ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો?

- 1) મનીષાબહેનને બધા પર્વતારોહકો જાણે છે.
- 2) અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર
- 3) સમયનો સદુપયોગ કરવા અમે જીવલાના ખેતરમાં ઊપડ્યા.
- 4) એકલતાના શૂન્યાવકાશમાં સુશીને કોઈ સાદ દેતું હતું.
- 5) સત્રોત્સવ નિમિત્તે મંબોજંબોના નગરમંદિરના શણગાર પણ આ પવિત્ર અવસરને છાજે એવા હતા.

ખ્યાલ આવ્યો? ઉપરનાં વાક્યોમાં તમને કયા સંધિશબ્દો મળ્યા?

ચાલો, સાથે જોઈએ. 1) પર્વતારોહક, 2) રત્નાકર, 3) સદુપયોગ, 4) શૂન્યાવકાશ, 5) સત્રોત્સવ.

આ સંધિને છૂટી પાડી શકશો? તમે પ્રયત્ન કરો. પછી ઉત્તર આપણે સાથે જોઈએ.

પર્વતારોહક - પર્વત + આરોહક

રત્નાકર - રત્ન + આકર

સદુપયોગ - સત્ + ઉપયોગ

શૂન્યાવકાશ - શૂન્ય + અવકાશ

સત્રોત્સવ - સત્ર + ઉત્સવ

દઢીકરણ માટે વિશેષ સ્વાધ્યાય કરીએ? ચાલો, નીચે આપેલી સંધિનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

દિગંબર, તદાનુસાર, વાકપતિ, સન્મતિ, સચ્ચરિત્ર.

ધ્યાન રાખીને પ્રયત્ન કરજો. સાથે ઉત્તર જોઈએ.

સંધિશબ્દ	વિગ્રહ	નિયમ
દિગંબર	દિક્ + અંબર	અઘોષ વ્યંજન + સ્વર - ઘોષ વ્યંજન
તદાનુસાર	તત્ + અનુસાર	અઘોષ વ્યંજન + સ્વર - ઘોષ વ્યંજન
વાકપતિ	વાક્ + પતિ	અઘોષ વ્યંજન + અઘોષ વ્યંજન - યથાવત્
સન્મતિ	સત્ + મતિ	સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન - વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન
સચ્ચરિત્ર	સત્ + ચરિત્ર	ત્ + તાલવ્ય વ્યંજન - બેવડાય

બીજી સંધિનો વિગ્રહ તમે કરી શકશો?

વિદ્યુલ્લેખા, ષડ્ઋષિ, સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તરાયણ.

સંધિના વિગ્રહ જોઈએ?

- 1) વિદ્યુલ્લેખા - વિદ્યુત્ + લેખા
- 2) ષડ્ઋષિ - ષષ્ + ઋષિ
- 3) સદ્ગૃહસ્થ - સત્ + ગૃહસ્થ
- 4) ઉત્તરાયણ - ઉત્તર + અયન

તમે આ સંધિ છોડી શક્યા હતા ને! અહીં આપેલા સંધિવિગ્રહ સાથે જવાબ મેળવી જુઓ. જવાબ મળે છે? તમે વિગ્રહ સાથે નિયમ વિચારવાની, સમજવાની આદત પાડજો. જવાબનો તાળો એની જાતે જ મળતો જશે.

ચાલો, તો બીજી રીતે સંધિનો અભ્યાસ કરીએ. નીચે વિગ્રહ આપ્યો છે. તમારે સંધિ કરવાની છે. આ તો સરળ છે ને!

1. સત્ + નારી
2. વાક્ + બાણ
3. દિક્ + અન્ત
4. નિઃ + વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી

ચાલો આ શબ્દોની સંધિ કરીએ.

1. સત્ + નારી - સન્નારી
2. વાક્ + બાણ - વાગ્બાણ
3. દિક્ + અન્ત - દિગંત
4. નિઃ + વિવાદ - નિર્વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી - શાળોપયોગી

સંધિ જોડી શક્યા હતા ને!

ચાલો, એક રમત રમીએ. તમને સંધિનું જૂથ આપવામાં આવે. તેમાંથી વિગ્રહ સંદર્ભે કયા વિકલ્પની ખોટી સંધિ થઈ છે તે તમારે જણાવવાનું.

1) (ક) મનુ + અંતર - મન્વંતર	(ખ) સુ + અલ્પ - સ્વલ્પ
(ગ) અનુ + એષણ - અનેષણ	(ઘ) વન + ઔષધિ - વનૌષધિ
2) (ક) વિદ્યા + ઉપાસના - વિદ્યોપાસના	(ખ) સપ્ત + ઋષિ - સપ્તર્ષિ
(ગ) ગંગા + ઉદક - ગંગોદક	(ઘ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર
3) (ક) યથા + ઈષ્ટ - યથેષ્ટ	(ખ) તથા + એવ - તથોવ
(ગ) ઉમા + ઈશ - ઉમેશ	(ઘ) રાજ + ઈશ્વર - રાજેશ્વર
4) (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર	(ખ) હૃદય + ઐક્ય - હૃદયૈક્ય
(ગ) સદા + એવ - સદૈવ	(ઘ) વિશ્વ + એકતા - વિશ્વૈકતા
5) (ક) નિઃ + મળ - નિર્મળ	(ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ
(ગ) પરમ + ઈશ્વર - પરમેશ્વર	(ઘ) દુઃ + ગમ - દુર્ગમ

જો જો, બધા વિગ્રહ અને સંધિ ધ્યાનથી વાંચવા પડશે. તો જ કઈ સંધિ ખોટી છે, તે ખબર પડશે. સાથે ઉત્તર જોવા છે? ચાલો, તો સાથે ઉત્તર જોઈએ. પણ પછી તમારે સાચી સંધિ કઈ હોઈ શકે જણાવવાનું.

1. (ગ) અનુ + એષણ - અનેષણ	સાચો ઉત્તર.....
2. (ઘ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર	સાચો ઉત્તર.....
3. (ખ) તથા + એવ - તથોવ	સાચો ઉત્તર.....
4. (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર	સાચો ઉત્તર.....
5. (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ	સાચો ઉત્તર.....

સંધિના ઉત્તર જણાવી શકો: 1. અન્વેષણ, 2. જીર્ણોદ્ધાર, 3. તથૈવ, 4. વ્યગ્ર, 5. પર્યાવરણ. ઉત્તર સ્પષ્ટ છે ને!

તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને સંધિ, વિગ્રહ અને તે દ્વારા નિયમનું દૃઢીકરણ કરો:

સમાસ

નવમા ધોરણમાં તમે સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે શીખ્યા હતા કે બિનજરૂરી પુનરાવર્તન ટાળવા, લાઘવ સાધવા જે પ્રયુક્તિ યોજાય છે તે સમાસ છે. જ્યારે ભાષાવ્યવહારમાં સમાસ પ્રયોજાય ત્યારે તેનું અર્થઘટન મહત્ત્વનું હોય છે. એટલે કે સમાસને સમજવા માટે ઉપરથી - બહારથી અર્થનું આરોપણ નથી કરવાનું હોતું. પણ તેની રચના વખતે જે વીગતો ટાળવામાં આવી હોય તે અર્થ સમજવાનો હોય છે. આ ‘નહીં મુકાયેલી’ વીગતોને ફરીથી મૂકવાની ક્રિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહે છે. સમાસને સમજવા માટે, ઓળખવા માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય બાબત છે.

તમે સમાસના દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ કર્મધારય અને ઉપપદ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમને આ સમાસ યાદ છે? ચાલો, પાછળ કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ ઓળખી તેમને જુદા તારવો.

1. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ.
2. સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલતેજનો ભૂંગ.
3. રિક્ષાભાડાના જવા-આવવાના બીજા ઍશી રૂપિયા થયા.
4. દશેરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી.
5. શરીફ ડાકુઓ ગરીબ પ્રજાના હાડમાંસ ચૂંથવામાં અરેરાટી નહોતા અનુભવતા.

‘તારવી શક્યાં ? સમાસને તારવ્યા બાદ શું કરવાનું... ? સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો. વિગ્રહને આધારે પ્રકાર નક્કી કરવાનો...યાદ આવ્યા સમાસ? ચાલો, તમે તારવેલા સમાસને તપાસીએ. સાથે વિગ્રહ કરીએ અને ઓળખીએ.

1. ચીજવસ્તુ - ચીજ, વસ્તુ વગેરે - દ્વન્દ્વ
2. સૂર્યમંદિર - સૂર્યનું મંદિર - તત્પુરુષ
3. રિક્ષાભાડું - રિક્ષાનું ભાડું - તત્પુરુષ
4. જવા-આવવાના- જવાના અને આવવાના - દ્વન્દ્વ
5. રાવણવધ - રાવણનો વધ - તત્પુરુષ
6. હાડમાંસ - હાડ અને માંસ - દ્વન્દ્વ

હવે સમાસ તારવીને ઓળખી શકશો ને? તો નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં રહેલા સામાસિક શબ્દોને ઓળખીને તેનો વિગ્રહ કરીને ઓળખાવો.

1. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છળકપટમાં રાચે તેનું શરીર સાવ નીરોગી ન રહી શકે.
2. ભણેલા લોકો ખાવાપીવામાં અભણની માફક વર્તે છે.
3. દાળચોખા આપું તે ખીચડી બનાવી લાખ(નાખ)!
4. ભણવાગણવાની ઉંમરે ને રમવાની ઉંમરે કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો.
5. જીવલો આવે ત્યારે બાનું થોડુંઘણું કામ પણ કરી જાય.

આ વાક્યોમાં કયા કયા સામાસિક શબ્દો છે. ધ્યાનથી વાંચજો, કોઈ રહી ન જાય. તારવ્યા? તેનો વિગ્રહ કર્યો? તો જ પ્રકાર ઓળખી શકાશે...નીચે આ સામાસિક શબ્દો અને તેના વિગ્રહ આપીને પ્રકાર ઓળખાવ્યો છે. તમે જવાબનો તાળો મેળવી જુઓ:

1. દાવપેચ - દાવ અને પેચ - દ્વન્દ્વ
2. છળકપટ - છળ, કપટ વગેરે - દ્વન્દ્વ
3. ખાવાપીવામાં - ખાવામાં અને પીવામાં - દ્વન્દ્વ
4. દાળચોખા - દાળ અને ચોખા - દ્વન્દ્વ

5. ભણવાગણવાની - ભણવાની અને ગણવાની - દ્વન્દ્વ

6. થોડુંઘણું - થોડું કે ઘણું - દ્વન્દ્વ

તમે આ સમાસ તારવી શક્યાં હતાં? દ્વન્દ્વ સમાસ ઓળખી શક્યા હતા? જો ઓળખી શક્યા હોવ તો આગળ વધો ને નીચેનાં વાક્યો વાંચો, સામાસિક શબ્દ શોધો, તેનો વિગ્રહ કરો અને પ્રકાર ઓળખો.

1. શ્રી વીરચંદ ગાંધીનો દેશપ્રેમ તેમની વાતોમાંથી ઝળકતો હતો.
2. આવી રીતે તો જીવલો ક્યારેય ઋણમુક્ત નહીં થઈ શકે.
3. વજન વધે તો વધે, પણ મનગમતું ખાવાનું, એવી આપણી જીવવાની શૈલી.
4. બાપુજીના સ્વર્ગવાસ પછી બધું બાએ સંભાળી લીધું.
5. તમે પ્રયોગ વાંચીને શીખો તેના કરતાં પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીને શીખો, એની તો મઝા જ જુદી છે.

અહીં નીચે આપેલા ઉત્તર જોયા વિના તમારી નોટબુકમાં સામાસિક શબ્દો ઓળખાવી તેના પ્રકાર શોધો. પછી અહીં આપેલા ઉત્તર સાથે મેળવો. તમારા કેટલા વિગ્રહ અને પ્રકારની ઓળખ સાચાં છે તે ચકાસો.

સામાસિક શબ્દ	વિગ્રહ	પ્રકાર
દેશપ્રેમ	દેશ માટેનો પ્રેમ	તત્પુરુષ
ઋણમુક્ત	ઋણમાંથી મુક્ત	તત્પુરુષ
મનગમતું	મનને ગમતું	તત્પુરુષ
સ્વર્ગવાસ	સ્વર્ગમાં વાસ	તત્પુરુષ
પ્રયોગશાળા	પ્રયોગ માટેની શાળા	તત્પુરુષ

હવે નીચેના સમાસ વાંચો અને ગંભીરતાથી વિચારો કે આ સમાસનો વિગ્રહ શું થઈ શકે...

1. ખાદીભંડાર
2. ભાડાખત
3. કન્યાકેળવણી
4. મિલમજૂર
5. મૂડીરોકાણ

વિગ્રહ સહેલો લાગે છે ને!

1. ખાદીનો ભંડાર
2. ભાડાનો ખત
3. કન્યા માટેની કેળવણી
4. મિલનો મજૂર
5. મૂડીનું રોકાણ

બરાબર! કે આના સિવાય બીજો કોઈ વિગ્રહ કર્યો છે? પણ... તમે ખરેખર વિચારો કે

1. ખાદીનો ભંડાર એટલે શું?

- 1) ખાદીનો બનેલો ભંડાર,
- 2) ખૂબ ખાદી જ્યાં ભેગી કરવામાં આવી છે તેવો ભંડાર,
- 3) ખાદીનું વેચાણ કરતો ભંડાર

અને આવા અન્ય વિગ્રહો પણ હોઈ શકે... તમને કયા વિગ્રહનો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે? (૩). બરાબર ને! એટલેકે જ્યારે તમે ‘ખાદીનો ભંડાર’ કહો છો ત્યારે તમારા મનમાં રહેલો ખરેખર અર્થ છે - ‘ખાદીનું વેચાણ કરતો ભંડાર’. એટલેકે વિગ્રહ બદલાઈ ગયો. પહેલી નજરે ‘ખાદીનો ભંડાર’ વિગ્રહ સાચો લાગે તેવો છે. પણ તે અધૂરો છે. એટલે સમાસની દૃષ્ટિએ છેતરામણો છે. જો તમે માત્ર ‘-નો’, ‘-ની’, ‘-નું’, ‘-માં’, ‘-થી’, ‘-માટે’ - વગેરે ઉમેરો તો તત્પુરુષ સમાસ થાય. પણ યોગ્ય અર્થ મેળવવા વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે અન્ય પદ ઉમેરવાં પડે તો એ સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે. કારણકે આ સમાસની રચના કરવા માટે મધ્યના - વચ્ચેના પદનો લોપ કરવો પડે છે.

હવે તમે ઉપરના સમાસનો વિગ્રહ ફરીથી કરશો?

2. ભાડાખત	ભાડાનો ખત	ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત
3. કન્યાકેળવણી	કન્યા માટેની કેળવણી	કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણી.
4. મિલમજૂર	મિલનો મજૂર	મિલમાં કામ કરતો મજૂર

તમને થશે કે બધા સમાસનું આવું જ થાય? તો પછી તત્પુરુષ સમાસ છે જ નહીં. બધામાં વચ્ચે એક શબ્દ ઉમેરી દો એટલે મધ્યમપદલોપી થઈ જાય... પણ એવું નથી. તત્પુરુષ સમાસમાં તમે ઈચ્છો તો પણ વચ્ચે શબ્દ નહીં ઉમેરી શકો. અને કદાચ ઉમેરશો તો એ યોગ્ય નહીં હોય. જેમ કે,

5. મૂડીરોકાણ મૂડીનું રોકાણ.

તમે અહીં બીજા શબ્દો ઉમેરી જુઓ. શું લાગે છે ? તમે વાક્યમાં પ્રયોગ કરી જુઓ એટલે ખ્યાલ આવશે.

2. બાએ મને ભાડાખત સાચવવા આપેલો.

બાએ મને ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત સાચવવા આપેલો.

3. ભગવતસિંહજીએ કન્યાકેળવણીને મહત્ત્વ આપ્યું. -

ભગવતસિંહજીએ કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણીને મહત્ત્વ આપ્યું.

4. શેઠે બધા મિલમજૂરોને બોલાવ્યા. -

શેઠે મિલમાં કામ કરતા મજૂરોને બોલાવ્યા.

5. મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીરોકાણ કરેલું.

મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીનું રોકાણ કરેલું.

તમે જુઓ કે વાક્ય 5.માં યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે અન્ય પદને ઉમેરવું પડ્યું નથી. તેથી ‘મૂડીરોકાણ’ તત્પુરુષ સમાસ જ છે. પણ 1. ખાદીભંડાર, 2. ભાડાખત, 3. કન્યાકેળવણી, 4. મિલમજૂર - એ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

સમજાયું?

ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.

- 1) સંગ્રામસમિતિની બેઠક ચાલે છે.

- 2) શિલાલેખ કે કોઈ તામ્રનો પટ નહીં માંગું.
- 3) ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે.
- 4) મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.
- 5) મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમી ને!

મધ્યમપદલોપી સમાસ મળ્યા? સારું, ચાલો સાથે જોઈએ, તેનો વિગ્રહ કરીએ.

- 1) સંગ્રામસમિતિ - સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સમિતિ
- 2) શિલાલેખ - શિલા ઉપર લખાયેલો લેખ
- 3) ભજનાનંદ - ભજનમાંથી મળતો આનંદ
- 4) ભજનમંડળી - ભજન ગાતી મંડળી / ભજન ગાવા ભેગી થતી મંડળી
- 5) પત્રચેષ્ટા - પત્ર લખવાની ચેષ્ટા.

તમે આ વિગ્રહનો ઉપયોગ કરીને વાક્યો ફરીથી લખો. જેમ કે,

1. સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સમિતિની બેઠક ચાલે છે....

બાકીનાં વાક્યો તમે લખો.

વધુ દઢીકરણ માટે નીચેનાં વાક્યોમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધો, વિગ્રહ કરો અને વિગ્રહનો ઉપયોગ કરી ફરીથી વાક્ય લખો:

1. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો.
2. એણે જકાતનાકે છકડો ઊભો રાખ્યો.
3. આ મુખપરિવર્તન મહંતને ચમત્કારિક લાગ્યું.
4. મંબોજંબો દેવાધિદેવનો એ ઈજનસાદ!
5. એમનાં પ્રવચનોમાં સહુને ભારતીય જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર જોવા મળ્યો.

મધ્યમપદલોપી સમાસ ઓળખી શક્યા ને ! ચાલો, વિગ્રહ સાથે જોઈએ.

1. ઋણરાહત - ઋણમાં અપાતી કે ઋણમાંથી મળતી રાહત
2. જકાતનાકે - જકાત લેતા કે આપવાના નાકે
3. મુખપરિવર્તન - મુખ પર આવેલું પરિવર્તન
4. ઈજનસાદ - ઈજન - આમંત્રણ આપતો સાદ
5. જીવનશૈલી - જીવન જીવવાની શૈલી.